

DE BELGISCHE PRIVACY-WETGEVING, EEN EERSTE ANALYSE

Op 26 november 1992 hechtte de Kamer van Volksvertegenwoordigers haar goedkeuring aan het door de Senaat gewijzigde wetsontwerp tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van de verwerking van persoonsgegevens (verder te noemen: de Wet).¹ Hiermee werd eindelijk paal en perk gesteld aan de aanslepende onzekerheid die de Belgische burger in dezen jarenlang heeft moeten gedogen. Er is vandaag de dag haast geen twijfel meer mogelijk: de Wet komt er en haar bewoordingen zijn bekend, zelfs al blijft het uitkijken naar haar publikatie in het Staatsblad en haar inwerkingtreding.

De Wet komt vanuit internationaal oogpunt niets te vroeg. België bleef immers meer dan een decennium in gebreke ten aanzien van de door verschillende internationale instellingen genomen initiatieven ter harmonisering van de wetgevingen m.b.t. de verwerking van persoonsgegevens. Van belang zijn hierbij o.m.² de Richtlijnen van de O.E.S.O. van 23 september 1980 inzake de bescherming van de persoonlijke levenssfeer en de internationale uitwisseling van persoonsgegevens³ en het in de Raad van Europa overlegde Verdrag 108 van 28 januari 1981 tot bescherming van personen ten opzichte van de geautomatiseerde verwerking van persoonsgegevens.⁴ Deze supranationale normen vertolken een internationale consensus over de noodzakelijke nationale wettelijke implementatie van een aantal basisprin-

cipes van de bescherming van persoonsgegevens. België onderschreef de niet-bindende O.E.S.O.-Richtlijnen, waaraan het niet tegemoet kwam, en het ondertekende het bindende Verdrag nr. 108, dat echter niet geratificeerd kon worden bij ontstentenis van een ter zake doende nationale wet.⁵ De buitenlandse druk op België, dat zijn internationale verplichtingen niet nakwam en bovendien een stevige reputatie als «gegevensparadijs» opbouwde, werd de laatste jaren dan ook steeds groter. Regelmatig werd het op de vingers getikt omdat de ratificatie van het Verdrag nr. 108 uitbleef. Dat leidde overigens tot een aantal problemen in het kader van de akkoorden van Schengen. De nieuwe Wet strekt bijgevolg grotendeels tot het bieden van een antwoord aan het terecht door haar initiatiefnemers vastgestelde gevaar «dat België geïsoleerd raakt ten opzichte van zijn voornaamste politieke en economische partners, die wel over een wetgeving beschikken en steeds meer weigerachtig staan tegenover de overdracht van persoonsgegevens naar een land dat in dit verband geen enkele bescherming biedt».⁶

Overigens komt de Wet ook voor de geloofwaardigheid van de nationale wetgever niets te vroeg. Dat heeft twee redenen. In de eerste plaats is dat het geval daar een reeks *ad hoc* reglementeringen op weinig consequente wijze werden uitgevaardigd alvorens een alomvattende privacywet de algemene principes in dezen had vastgelegd. Deze specifieke ingrepen hadden betrekking op de organisatie van een reeks bestaande databanken met het oog vooral op hun *efficiency*, maar tevens voor de *privacy* van de burgers: het betreft de rijksregisterwet, het K.B. 141 tot oprichting van de

¹ Bij het afsluiten van deze bijdrage was de Wet nog niet in het Staatsblad bekendgemaakt. Daarom wordt hier de tekst gebruikt van het wetsontwerp tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van de verwerking van persoonsgegevens (12 november 1992) — ontwerp gewijzigd door de Senaat, *Gedr. St., Kamer*, 1992-93, nr. 413/6.

² Men vermeldde ook de werkzaamheden in de schoot van de Verenigde Naties, meer bepaald de Commissie voor de Rechten van de Mens in de Economische en Sociale Raad (zie *Guidelines for the regulation of computerized personal data files*, Final report submitted by Mr. L. Joinet, E/CN.4/sub.2/1988/22, 21 July 1988, 14 pp.) en de elkaar opvolgende voorstellen van Richtlijn van de Commissie van de Europese gemeenschappen: voorstel voor een Richtlijn van de Raad betreffende de bescherming van personen i.v.m. de behandeling van persoonsgegevens, COM (90) 314 def. — SYN 287, Brussel, 24 september 1990 en het gewijzigd voorstel voor een Richtlijn van de Raad betreffende de bescherming van natuurlijke personen i.v.m. de behandeling van persoonsgegevens en betreffende het vrije verkeer van die gegevens, COM (92) 422 def. — SYN 287, Brussel, 15 oktober 1992.

³ «OECD-Guidelines Governing the Protection of Privacy and Transborder Data Flows of Personal Data, 23 september 1980», in *Guidelines Governing the Protection of Privacy and Transborder Data Flows of Personal Data*, Parijs, OECD, 1980, 9-12 en in *International Legal Materials*, 1981, I, 317.

⁴ Convention for the protection of individuals with regard to automatic processing of personal data, Council of Europe, January 28, 1981, *European Treaty Series*, nr. 108; *International Legal Materials*, 1981, I, 422 en Verdrag tot bescherming van personen ten opzichte van de geautomatiseerde verwerking van persoonsgegevens, Nederlandse vertaling in *Gedr. St., Kamer*, 1990-91, nr. 1312/1, 32-41.

⁵ Met het oog op de spoedige behandeling van het wetsontwerp m.b.t. de bescherming van de privacy in het Parlement werd wat voorbarig een wetsontwerp ingediend ter goedkeuring van het Verdrag 108 tot bescherming van personen ten opzichte van de geautomatiseerde verwerking van persoonsgegevens (24 oktober 1990, *Gedr. St., Kamer*, 1990-91, nr. 1312, 41 pp.). Het enige artikel van dit ontwerp luidde laconiek dat het bedoelde Verdrag in België «volkomen uitwerking zal hebben». Thans rijst de vraag of het Verdrag nr. 108 door België geratificeerd zal kunnen worden op het ogenblik van de publikatie van de Wet in het Belgisch Staatsblad of op het ogenblik van de daadwerkelijke inwerkingtreding van haar bepalingen «op een datum bepaald door de Koning en uiterlijk op de eerste dag van de achttiende maand volgend op die waarin de Wet in het Belgisch Staatsblad is bekendgemaakt» (art. 52). De opzet om «Spaanse toestanden» te vermijden (ratificatie zonder nationale uitvoerende maatregelen) wijst evenwel ondubbelzinnig in de richting van de tweede oplossing.

⁶ Memorie van toelichting bij het wetsontwerp tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van de verwerking van persoonsgegevens (6 mei 1991), *Gedr. St., Kamer*, 1990-91, nr. 1610/1,2. Zie tevens wetsontwerp tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van de verwerking van persoonsgegevens (2 juli 1992) — verslag namens de commissie voor de Justitie uitgebracht door mev. MERCKX-VAN GOEY, *Gedr. St., Kamer*, B.Z., 1991-92, nr. 413/12, 4-5 en POULLET, Y., «Informatique et libertés: un débat en quête de solution. Le projet de loi Wathélet», *Journal de réflexion sur l'informatique*, nr. 17, juli 1990, 28.

databank betreffende de personeelsleden van de overheidssector, de wet op de kruispuntbank van de sociale zekerheid, de wet op het consumentencrediet en de wetbepalingen over het rijbewijs met punten. ⁷ Terecht schreef Pieters dan ook dat men in België de eerste en de tweede verdieping van de privacybescherming opgebouwd heeft, zonder dat de grondvesten en de benedenverdieping gemaakt waren. ⁸

In de tweede plaats is een rechtstatelijke democratie weinig gebaat met het soort schouwspel waarvan het tergend langzame totstandkomingsproces van de Wet getuigenis heeft afgelegd (zelfs wanneer men de internationale verplichtingen van België buiten beschouwing laat). Gerekend in wetsontwerpen en -voorstellen heeft ons land zeer zeker de spits afgebeten... Reeds vanaf 1976 werden wetgevendende initiatieven genomen ⁹ en hebben de elkaar opeenvolgende regeringsverklaringen de totstandkoming van een privacy-wet aangekondigd. Maar ontwerpen «vallen» als regeringen of ze moeten nog aangepast worden aan de nieuwe coalities... Dat is des te erger daar het een materie betreft die zeer nauw verweven is met de fundamentele rechten en vrijheden van de mens, meer in het bijzonder de vrijheid van het privéleven.

Hierbij aansluitend mag betreurd worden dat de Wet de materie van de bescherming van de privacy niet in haar geheel heeft aangepakt, maar slechts op beperkende wijze van toepassing blijkt te zijn op de verwerking van persoonsgegevens (art. 2). Een verduidelijking over de gelding, de omvang en de afdwingbaarheid van het recht op privacy in België zou niet misstaan hebben, daar er in dezen heel wat onenigheid bestaat die allesbehalve kan bijdragen tot het vertrouwen van de burger in de juridische bescherming van zijn privacy. Het lijkt inderdaad langzamerhand tijd te zijn dat

klare wijn wordt geschonken over de juridische aard van de privacy — is het een persoonlijkheidsrecht, een publiekrechtelijk grondrecht of een vrijheid? — en over haar inroepbaarheid voor de nationale rechter, zowel wat betreft horizontale als verticale verhoudingen. ¹⁰

Dit gesteld zijnde wordt in deze bijdrage een beschrijvend overzicht gegeven van de krachtlijnen van de nieuwe wet.

I. Het toepassingsgebied van de Wet

De Wet heeft tot doel de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van de verwerking van persoonsgegevens te beschermen. Het toepassingsgebied ervan moet aan vier criteria worden getoetst: *ratione materiae*, *ratione personae*, *ratione loci* en *ratione temporis*.

1. *Ratione materiae*

De Wet betreft de verwerking van persoonsgegevens. Onder «verwerking» moet volgens art. 1, § 1, zowel de geautomatiseerde verwerking als het houden van een manueel bestand worden verstaan.

Het «houden van een manueel bestand» wordt door art. 1, § 4, gedefinieerd als de registratie, de bewaring, de wijziging, de uitwissing, de raadpleging of de verspreiding van persoonsgegevens in de vorm van een bestand op een niet-geautomatiseerde drager. Belangrijk in deze definitie is de term «bestand» die door art. 1, § 2, wordt gedefinieerd als een geheel van persoonsgegevens die op een logisch gestructureerde wijze zijn samengesteld en bewaard met het oog op een systematische raadpleging ervan. Het geheel van persoonsgegevens die in een louter alfabetische of chronologische volgorde worden bewaard, vormt geen bestand. Een dossier op zich evenmin. Een dossier is immers niets meer dan een geheel van gegevens, zonder interne structuur, dat noodzakelijkerwijs helemaal doorgenomen moet worden om een nauwkeurig gegeven terug te vinden. ¹¹

Er zij opgemerkt dat het louter verzamelen van persoonsgegevens door de Wet niet als een «verwerking» wordt beschouwd. Anderzijds is de registratie en de bewaring van

⁷ Wet van 8 augustus 1983 tot regeling van een rijksregister van de natuurlijke personen, *B.S.*, 21 april 1984, 5247-5249; K.B. nr. 141 van 30 december 1982 tot oprichting van een databank betreffende de personeelsleden van de overheidssector, *B.S.*, 13 januari 1983, 471-481; wet van 15 januari 1990 houdende de oprichting en organisatie van een kruispuntbank van de sociale zekerheid, *B.S.*, 22 februari 1990, 3288-3307 (errata: *B.S.*, 2 juni 1990, 11.461, en *B.S.*, 2 oktober 1990, 18.662; gewijzigd door de wet van 6 augustus 1990, *B.S.*, 2 oktober 1990, 18.660-18.662); wet van 12 juni 1991 op het consumentencrediet, *B.S.*, 9 juli 1991, 15.203-15.256 (i.h.b. artt. 68-78) en de wet tot wijziging van de wet betreffende de politie over het wegverkeer, gecoördineerd op 16 maart 1968, en van de wet van 21 juni 1985 betreffende de technische eisen waaraan elk voertuig voor vervoer te land, de onderdelen ervan, evenals het veiligheidstoebehoren moeten voldoen, *B.S.*, 8 november 1990, 21.184-21.200.

⁸ PIETERS, D., «De Kruispuntbank van de sociale zekerheid en de bescherming van de persoonlijke levenssfeer» in *De kruispuntbank van de sociale zekerheid*, *B.T.S.Z.*, 1989 (speciaal nummer: Acta van de Studiedag van het Collegium Juris Socialis), 1989, 53-54.

⁹ Zie o.a. wetsontwerp VANDERPOORTEN van 8 april 1976, *Gedr. St.*, Senaat, 1975-76, nr. 846/1; voorontwerp van wet MOUREAUX (1981); wetsvoorstel VAN DEN BOSSCHE van 30 maart 1982 op de informatica en op de bescherming van de privacy, *Gedr. St.*, Kamer, 1981-82, nr. 232/1; wetsontwerp Gol I tot bescherming van bepaalde aspecten van de persoonlijke levenssfeer (10 november 1983), *Gedr. St.*, 1983-84, nr. 78/1 en het wetsontwerp Gol II tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van geautomatiseerde persoonsregistraties (17 juli 1985), *Gedr. St.*, 1984-85, nr. 1330/1.

¹⁰ De literatuur is hier overvloedig: men verwijze o.m. naar GULDIX, E., *De persoonlijkheidsrechten, de persoonlijke levenssfeer en het privéleven in hun onderling verband*, (doctoraatsproefschrift - VUB, 1986, 692 pp.; GULDIX, E., «De rechtsbescherming van de persoonlijke levenssfeer door persoonlijkheidsrechten», *VI. T. Gez.*, 1987, 203-217; GUTWIRTH, S., *Waarheidsaanspraken in recht en wetenschap. Een onderzoek naar de verhouding tussen recht en wetenschap met bijzondere illustraties uit het informaticarecht*, doctoraal proefschrift, VUB, te verschijnen bij VUBPress, Brussel, 1993; POULLET, Y., «Le fondement du droit à la protection des données nominatives: 'propriétés ou libertés'» in *Nouvelles technologies et propriétés*, MACKAAY, E. (red.), 1989, 175-203; RIGAUX, F., *La protection de la vie privée et des autres biens de la personnalité*, Brussel/Parijs, Bruylant/L.G.D.J., 1990, 849 pp.; RIGAUX, F., «La liberté de la vie privée», *Revue Internationale de droit comparé*, 1991, 539-563; RIMANQUE, K. en PEETERS, P., «De toepasselijkheid van de grondrechten in de betrekkingen tussen private personen» in *De toepasselijkheid van de grondrechten in private verhoudingen*, RIMANQUE, K. (red.), Antwerpen, Kluwer, 1982, 1-33.

¹¹ Verslag namens de commissie voor de Justitie uitgebracht door de heer VANDENBERGHE, *Gedr. St.*, Senaat, 1991-1992 (B.Z.), nr. 445/2, 48.

persoonsgegevens, los van enig effectief gebruik van deze gegevens, voldoende om in het toepassingsgebied van de Wet te vallen en aan haar vereisten te moeten voldoen.

Voor de definitie van persoonsgegevens wordt verwezen naar de bespreking van het toepassingsgebied van de Wet *ratione personae*.

De «geautomatiseerde verwerking» wordt door art. 1, § 3, gedefinieerd als elk geheel van bewerkingen, m.n. de registratie, de bewaring, de wijziging, de uitwissing, de raadpleging of de verspreiding van persoonsgegevens, die geheel of zelfs slechts gedeeltelijk langs geautomatiseerde weg zijn uitgevoerd. Het valt onmiddellijk op dat de term «bestand» in deze definitie niet voorkomt. Immers, zodra persoonsgegevens, zelfs zonder enige logische structuur, op geautomatiseerde wijze zijn geregistreerd, kunnen zij met behulp van een klein computerprogramma op een systematische manier worden geraadpleegd. Indien de Wet het vereiste van een bestand voor de geautomatiseerde verwerking van persoonsgegevens had behouden, dan zou ze ten onrechte op talrijke geautomatiseerde verwerkingen niet van toepassing geweest zijn. Met de uitvoering van bewerkingen op geautomatiseerde wijze wordt niet alleen de computerondersteunde uitvoering bedoeld, maar alle technieken waarbij één of meer bewerkingen niet rechtstreeks door de menselijke hand worden gestuurd.¹²

Uitzonderingen op het toepassingsgebied *ratione materiae* zijn:

1. De verwerkingen van persoonsgegevens, beheerd door natuurlijke personen, die wegens hun aard bestemd zijn voor privé-, gezins- of huishoudelijk gebruik en die bestemming behouden (art. 3, § 2, 1°). Voorbeelden hiervan zijn de agenda, het adressenboekje, ook op de personal computer. Deze uitzondering geldt niet wanneer de verwerking tevens voor een professioneel gebruik wordt aangewend.¹³

Het onderscheid dat hierbij door Robben gemaakt wordt tussen de bestemming van de persoonsgegevens en het effectieve gebruik ervan waaruit voormelde auteur afleidt dat «een louter toevallig en sporadisch aanwenden van de persoonsgegevens voor andere dan louter persoonlijke doeleinden (bijvoorbeeld het versturen van uitnodigingen aan vrienden voor een manifestatie van een vereniging waarvan men lid is)», in tegenstelling tot een systematisch gebruik, geen toepassing van de Wet meebrengt¹⁴, zal o.i. aanleiding kunnen geven tot misbruiken en kan door ons dan ook niet worden aangenomen.

2. De verwerkingen waarbij uitsluitend persoonsgegevens worden aangewend die ingevolge een wets- of reglements-bepaling onder een voorschrift van openbaarmaking vallen (art. 3, § 2, 2°). Voorbeelden hiervan zijn vermeldingen in openbare akten, verplichte publikatie in het Belgisch Staatsblad,...

3. De verwerkingen waarbij uitsluitend persoonsgegevens worden aangewend waarvan de betrokkene de openbaarmaking verricht of doet verrichten, voor zover de verwerking

de finaliteit van deze openbaarmaking eerbiedigt (art. 3, § 2, 3°). Een voorbeeld hiervan is de opname van persoonsgegevens uit de telefoongids of uit een gemaakte handelsreclame. De controle van de eerbiediging van het finaliteitsbeginsel zal evenwel niet altijd even gemakkelijk zijn.

4. De verwerkingen van persoonsgegevens die overeenkomstig de wet van 4 juli 1962 betreffende de openbare statistiek worden verricht.¹⁵

2. *Ratione personae*

De Wet betreft de bescherming van «persoonsgegevens». Krachtens art. 1, § 5, van de Wet worden de gegevens die betrekking hebben op een natuurlijke persoon die is of kan worden geïdentificeerd, geacht persoonsgegevens te zijn. De wijze waarop deze persoon kan worden geïdentificeerd, is niet nader bepaald door de Wet. De mogelijkheid tot identificatie moet ruim geïnterpreteerd worden: door het nummer van een identiteitskaart of paspoort, door de autonummerplaat, het telefoonnummer, het adres en de functie van de persoon, alsook een combinatie van fysieke kenmerken (grootte, gewicht, stem, vingerafdrukken,...) kan een persoon direct of indirect worden geïdentificeerd en zijn al deze gegevens te beschouwen als «persoonsgegevens».

Het zij opgemerkt dat de Wet alleen de bescherming van «natuurlijke personen» beoogt, met uitsluiting van rechtspersonen en feitelijke verenigingen.

Anderzijds is de Wet van toepassing op elke persoon die persoonsgegevens verwerkt, ongeacht of het een natuurlijke persoon, rechtspersoon of feitelijke vereniging betreft en ongeacht of deze persoon zijn activiteiten in de publieke, dan wel in de particuliere sector uitoefent.

Volgens art. 1, § 6, van de Wet wordt onder «houder van het bestand» de natuurlijke persoon, de rechtspersoon of de feitelijke vereniging verstaan die bevoegd is om te beslissen over het doel van de verwerking of over de soorten gegevens die erin moeten voorkomen. De Wet hanteert dus een functioneel criterium, nl. de beslissingsbevoegdheid. Indien de persoon die bevoegd is te beslissen over het doel van de verwerking, een andere persoon is dan die welke bevoegd is te beslissen over de soorten te verwerken persoonsgegevens, biedt de Wet evenwel geen oplossing. Uit het verslag van de Senaat kan worden afgeleid dat de persoon die besluit gegevens met een bepaald doel te verwerken, als houder van het bestand moet worden beschouwd, maar niet de technici die beslissen over de gegevens die in de verwerking moeten voorkomen om het gekozen doel te bereiken.¹⁶ Indien één van de organen van een rechtspersoon beslist over het doeleinde van de verwerking en een ander orgaan van de rechtspersoon beslist over de inhoud, dan zal de rechtspersoon de houder van het bestand zijn zonder dat een onderscheid tussen de verschillende diensten hoeft te worden gemaakt.¹⁷ Wel blijft voor het individu de moeilijkheid te weten tot wel-

¹² ROBBERN, F., «Het wetsontwerp Wathélet tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer t.o.v. de verwerking van persoonsgegevens», *Computer*, 1992, 3.

¹³ Verslag namens de commissie voor de Justitie uitgebracht door mevr. Merckx-Van Goey, o.c., 24.

¹⁴ ROBBERN, F., *l.c.*, 4.

¹⁵ Uitzonderd de verwerkingen bedoeld in art. 2, c, tweede lid, de artikelen die naar art. 2, c, tweede lid verwijzen en art. 5 van die Wet (art. 3, § 2, 4°).

¹⁶ Verslag namens de commissie voor de Justitie uitgebracht door de heer Vandenbergh, o.c., 52.

¹⁷ *Ibid.*, 52-53.

ke persoon zich te richten voor het uitoefenen van zijn rechten.

Indien het doel van de verwerking of de soorten gegevens die erin moeten voorkomen, door een wet zijn bepaald, is de houder van het bestand de natuurlijke persoon of de rechtspersoon die bij die wet is aangewezen om het bestand te houden (art. 1, § 7, tweede lid).

Heeft de houder geen woonplaats in België, dan moet hij woonplaats in België kiezen, of in het geval van een rechtspersoon of een feitelijke vereniging, een vertegenwoordiger in ons land aanwijzen.

Overeenkomstig art. 1, § 7, van de Wet is de persoon aan wie de organisatie en de uitvoering van de verwerking in concreto worden toevertrouwd, de «bewerker» van de persoonsgegevens. Het begrip «derde» wordt in de Wet niet gedefinieerd.

Uitzondering wordt gemaakt ten behoeve van het Bestuur Veiligheid van de Staat van het Ministerie van Justitie en van de Algemene Dienst Inlichting en Veiligheid van het Ministerie van Landsverdediging voor de verwerking van persoonsgegevens die noodzakelijk zijn voor de uitoefening van hun opdrachten (art. 3, § 3).

3. *Ratione loci*

De Wet is in eerste instantie van toepassing op de geautomatiseerde verwerking van persoonsgegevens in België. Ze is tevens van toepassing op de geautomatiseerde verwerking van persoonsgegevens indien de bewerkingen geheel of gedeeltelijk in het buitenland worden verricht, althans voor zover die verwerking in België rechtstreeks toegankelijk is met behulp van middelen die aan de verwerking eigen zijn (art. 3, § 1, 2°). Het enige criterium dat voor de geautomatiseerde verwerking in het buitenland wordt gehanteerd, is de rechtstreekse toegankelijkheid van de verwerking met middelen die eigen zijn aan die verwerking. Het moet om een vorm van verwerking gaan waarbij de bewerker zonder verder menselijk ingrijpen toegang heeft tot het systeem.¹⁸ Een restrictieve interpretatie van deze voorwaarde lijkt op zijn plaats. De loutere transit van persoonsgegevens in België zal, behoudens in geval van rechtstreekse toegankelijkheid, niet onder toepassing van de Wet vallen. Zo ook zal de verwerking in het buitenland waarvan het resultaat achteraf op papier of via file transfer wordt meegedeeld, bij gebreke van rechtstreekse toegang met aan de verwerking eigen middelen, niet onder het toepassingsgebied van de Wet vallen. Een voorbeeld van geautomatiseerde verwerking dat wél onder het toepassingsgebied van de wet valt, is de interactieve raadpleging van persoonsgegevens via een telecommunicatienetwerk in België.¹⁹

De wet is ook van toepassing op het houden van een manueel bestand in België (art. 3, § 1, 1°). Gelet op de definitie van het «houden van een manueel bestand» gegeven in art. 1, § 4, van de Wet (zie *supra*), is het voldoende dat één van de opgesomde handelingen (registratie, bewaring, wijziging, uitwissing, raadpleging of verspreiding van persoonsgege-

vens) in België plaatsvindt om de Wet op het manueel bestand toe te passen.

4. *Ratione temporis*

Volgens art. 52 van de Wet treedt iedere bepaling van de Wet in werking op de datum die door de Koning daartoe zal worden bepaald, maar uiterlijk op de eerste dag van de achttiende maand volgend op die waarin zij in het Belgisch Staatsblad is bekendgemaakt.²⁰

Voor de verwerkingen die op het ogenblik van de inwerkingtreding van de Wet reeds bestaan, zal de Koning tevens de termijn bepalen waarbinnen de houder van een bestand zich naar de bepalingen van de Wet dient te schikken. De verwachting is dat de nieuwe verwerkingen op zijn vroegst negen maanden zullen moeten voldoen aan de verplichtingen, de bestaande in fasen vanaf de twaalfde maand.

II. De conditionele gegevens

De Wet bevat drie categorieën persoonsgegevens die een bijzondere bescherming genieten, nl. gevoelige gegevens in de strikte zin van het woord, medische gegevens en politieke en gerechtelijke gegevens.

1. *Gevoelige gegevens*

Art. 6 van de Wet betreft persoonsgegevens met betrekking tot het ras, de etnische afstamming, het seksueel gedrag of de overtuiging of activiteit op politiek, levensbeschouwelijk of godsdienstig gebied, het lidmaatschap van een vakbond of ziekenfonds. Het begrip «etnisch» verwijst niet alleen naar volkenkunde, maar ook naar een cultureel criterium: zo vormen zigeuners bijvoorbeeld een «etnie».²¹

Deze lijst is limitatief, hetgeen aanleiding kan geven tot kritiek. Immers, bepaalde persoonsgegevens die niet in art. 6 voorkomen, zullen in bepaalde omstandigheden zeer gevoelige gegevens blijken te zijn die behoefte hebben aan een bijzondere bescherming zoals die geboden door art. 6 van de Wet. Anderzijds zullen bepaalde persoonsgegevens die wel degelijk in art. 6 voorkomen, in bepaalde omstandigheden geen aanleiding hoeven te geven tot een bijzondere bescherming. Voorbeelden hiervan zijn legio: de bank moet gegevens zoals het lidmaatschap van een vakbond verwerken om de bijdrage op de rekening van de vakbond te storten²² en de arts moet gegevens betreffende het ras en de godsdienstige overtuiging kunnen verwerken om de behandeling van de persoon hieraan aan te passen.²³

Deze gegevens mogen slechts verwerkt worden voor de doeleinden die door de Wet of krachtens de Wet zijn vastgesteld (art. 6, eerste lid). Wanneer de doeleinden krachtens de Wet worden vastgesteld, dat wil zeggen door een koninklijk besluit, moet de Commissie voor de Bescherming van de

²⁰ Cf. *supra*, voetnoot 5.

²¹ Verslag namens de commissie voor de Justitie uitgebracht door de heer Vandenbergh, o.c., 88.

²² MEYSMANS, E., «Bancaire bestanden en privacybescherming in België», *Computerr.*, 1992, 12.

²³ CALLENS, S., «Medische persoonsgegevens en privacybescherming in België», *Computerr.*, 1991, 173.

¹⁸ Verslag namens de commissie voor de Justitie uitgebracht door mevrouw Merckx-Van Goey, l.c., 22.

¹⁹ ROBBEN, F., l.c., 4.

Persoonlijke Levenssfeer vooraf advies uitbrengen (art. 6, tweede lid).

De Koning kan bij een in ministerraad overlegd besluit en na advies van de Commissie voor de Bescherming van de Persoonlijke Levenssfeer, ook bijzondere voorwaarden stellen betreffende de verwerking van deze gevoelige persoonsgegevens (art. 6, vierde lid).

Er bestaat een uitzondering op die bijzondere bescherming van gevoelige gegevens ten behoeve van feitelijke verenigingen of verenigingen met rechtspersoonlijkheid die een bestand van hun eigen leden wensen bij te houden, bijvoorbeeld een vakbond, ziekenfonds, politieke partij, kerkfabriek,... (art. 6, derde lid, van de Wet). Deze uitzondering geldt evenwel alleen voor de leden, niet voor de «donateurs» of andere personen die in nauw contact staan met de vereniging.²⁴

2. Medische gegevens

Krachts art. 7, eerste lid, van de Wet worden alle persoonsgegevens waaruit informatie kan worden afgeleid omtrent de vroegere, huidige of toekomstige fysieke of psychische gezondheidstoestand van een natuurlijke persoon, als medische persoonsgegevens beschouwd. Louter administratieve of boekhoudkundige gegevens betreffende de geneeskundige behandeling of verzorging worden evenwel niet als medische gegevens beschouwd. De aansluiting bij een ziekenfonds en de seksuele geaardheid zijn geen administratieve of boekhoudkundige gegevens als dusdanig.²⁵

Deze medische gegevens mogen niet worden verwerkt, tenzij in twee gevallen: ofwel worden ze uitsluitend onder het toezicht en de verantwoordelijkheid van een beoefenaar van de geneeskunst verwerkt (art. 7, eerste lid), ofwel worden ze, zonder het toezicht en buiten de verantwoordelijkheid van een beoefenaar van de geneeskunst, verwerkt mits de betrokken persoon een bijzondere schriftelijke toestemming heeft verleend (art. 7, tweede lid). In vergelijking met de oorspronkelijke tekst is de eerst vermelde uitzondering verruimd: niet alleen geneesheren, maar ook tandartsen en apothekers zijn «beoefenaars van de geneeskunst».²⁶ In de laatst vermelde uitzondering moet de bijzondere schriftelijke uitzondering worden begrepen als die welke voor elke medische handeling afzonderlijk wordt gegeven.²⁷

De persoon die verantwoordelijk is voor de verwerking, dit is de beoefenaar van de geneeskunst,²⁸ moet de personen die bij de verwerking van die gegevens betrokken zijn of die er toegang toe hebben, met naam aanwijzen, alsook de inhoud en de reikwijdte van de toegangsmachtiging vaststellen. Van dit alles wordt melding gemaakt in een regelmatig bijgehouden register (art. 7, derde lid).

Het is eveneens verboden deze gegevens aan derden mee te delen, tenzij in drie gevallen: ofwel wordt door de Wet of, na advies van de Commissie voor de Bescherming van de

Persoonlijke Levenssfeer, krachtens de Wet van dit verbod afgeweken (art. 7, vierde en vijfde lid), ofwel kunnen deze gegevens in spoedgevallen worden megedeeld aan een beoefenaar van de geneeskunst en aan diens medische ploeg met het oog op de medische behandeling van de betrokken persoon, ofwel heeft deze laatste zijn bijzondere schriftelijke toestemming daartoe verleend (art. 7, vierde lid). Ook hierin moet de bijzondere schriftelijke toestemming worden begrepen als die voor elke medische handeling afzonderlijk wordt gegeven (*supra*).

3. Politie- en gerechtelijke gegevens

Art. 8, § 1, van de Wet geeft een limitatieve, gedetailleerde opsomming van politie- en gerechtelijke gegevens (zes- tien categorieën van gegevens in totaal), waaronder de geschillen voorgelegd aan de hoven, rechtbanken en administratieve gerechten, de misdrijven waarvan een persoon wordt verdacht of waarin hij is betrokken, de misdrijven wegens welke een persoon is veroordeeld, alsmede de straffen die tegen hem zijn uitgesproken, en andere. Politie- en gerechtelijke gegevens kunnen tegelijkertijd gevoelige gegevens *s.s.* zijn, zo bijvoorbeeld persoonsgegevens m.b.t. het seksuele leven uit hoofde waarvan een persoon is veroordeeld, en onder de voorwaarden bepaald bij artikel 8 verwerkt worden.²⁹

Deze gegevens mogen slechts worden verwerkt voor de doeleinden die door de Wet of, na advies van de Commissie voor de Bescherming van de Persoonlijke Levenssfeer, krachtens de Wet zijn vastgesteld (art. 8, § 1, eerste lid 1 en *in fine*). De Koning kan ook hier (*cf.* art. 6 betreffende gevoelige gegevens *s.s.*) bij een in ministerraad overlegd besluit, na advies van de reeds vermelde Commissie, bijzondere voorwaarden stellen betreffende de verwerking van deze gegevens (art. 8, § 2).

De Wet somt zelf reeds enige toegelaten verwerkingen op. Aldus mogen gegevens betreffende geschillen voorgelegd aan hoven, rechtbanken en administratieve gerechten door natuurlijke of rechtspersonen uitsluitend voor het beheer van hun eigen geschillen worden verwerkt (art. 8, § 3). Veroordelingen, straffen, opsluiting en terbeschikkingstelling van de regering op grond van de landloperij en bedelarij, in- terneringsmaatregelen en terbeschikkingstelling van de regering van abnormalen en gewoontemisdadigers, e.a. mogen door het centraal strafregister gehouden op het Ministerie van Justitie worden verwerkt; sommige van die gegevens mogen door de gemeentelijke strafregisters worden verwerkt (art. 8, § 4).

Alle in art. 8 opgesomde politie- en gerechtelijke gegevens kunnen tevens onder het toezicht en de verantwoordelijkheid van een advocaat verwerkt worden wanneer ze de bescherming van de belangen van zijn cliënten betreffen en op voorwaarde dat alleen de advocaat, zijn medewerkers en aangestelden, alsmede zijn plaatsvervanger en zijn opvolger daartoe toegang hebben (art. 8, § 6).

Ten slotte mogen de in art. 8 opgesomde gegevens door bepaalde natuurlijke of rechtspersonen aangewezen bij in ministerraad overlegde koninklijke besluiten, na advies van de Commissie voor de Bescherming van de Persoonlijke Le-

²⁴ Verslag namens de commissie voor de Justitie uitgebracht door de heer Vandenberghe, *o.c.*, 85.

²⁵ *Ibid.*, 89.

²⁶ *Ibid.*, 35.

²⁷ Verslag namens de commissie voor de Justitie uitgebracht door mevrouw Merckx-Van Goey, *o.c.*, 37.

²⁸ Verslag namens de Commissie voor de Justitie uitgebracht door de heer Vandenberghe, *o.c.*, 53.

²⁹ Memorie van toelichting, *o.c.*, 11.

venssfeer worden verwerkt na voorafgaande schriftelijke kennisgeving aan de betrokkene (art. 8, § 5, eerste lid). Deze kennisgeving is een aanvulling van de regeling ingesteld bij art. 9 in zoverre deze ingevolge de daarin bepaalde uitzonderingen niet zou gelden.³⁰ Deze koninklijke besluiten moeten volgens art. 8, § 5, tweede lid, een beperkende opsomming vaststellen van de soorten gegevens die mogen worden opgenomen, van de categorieën van personen die gemachtigd zijn deze gegevens te verwerken, alsmede van het gebruik dat zij ervan mogen maken.

III. De rechten van het datasubject

De Wet houdt een aantal rechten in voor het datasubject. Zo kent de Wet onmiddellijk, in zijn artikel twee, een ieder een (gedeeltelijk) recht op eerbiediging van zijn persoonlijke levenssfeer toe. Men merke hierbij op dat het geen algemeen recht op eerbiediging van de privacy betreft, gelet op de woorden «bij de verwerking van persoonsgegevens»; het datasubject beschikt slechts over een rechtsgrond voor de bescherming van zijn persoonlijke levenssfeer bij de verwerking van zijn persoonsgegevens.³¹

De Commissie voor Bescherming van de Persoonlijke Levenssfeer was tijdens de besprekingen de mening toegedaan dat de Wet echter op een veel ruimere manier de handhaving van de fundamentele rechten en vrijheden moest garanderen.³² Deze visie werd echter niet gevolgd omdat een dergelijke waarborg reeds door het E.V.R.M. geboden wordt, dat rechtsregels bevat die primeren op het intern recht, zodat de toevoeging, door de Commissie gewenst, overbodig zou zijn.³³

Om het datasubject in staat te stellen zijn recht op eerbiediging van zijn privacy uit te oefenen, kent de Wet hem een aantal concrete rechten toe, nl.:

- het recht op informatie;
- het recht tot toegang;
- het recht van verbetering, verwijdering en niet-aanwending;
- het recht van beroep.

1. Het recht op informatie

Het principe is dat het datasubject het recht heeft te weten wanneer gegevens over hem verwerkt worden vooraleer de databank werkt.

Zo heeft het datasubject een recht op informatie wanneer bij hemzelf zijn persoonsgegevens verzameld worden met het oog op de verwerking ervan (art. 4, § 1). Hij moet dan in kennis gesteld worden van de identiteit en adres van de houder van het bestand, het doel van de verzamelde gegevens, de mogelijkheid tot aanvullende inlichtingen bij het openbaar register bij de Commissie en zijn recht tot toegang en verbetering van de gegevens (art. 4, § 1).

Ook niet-Belgen genieten dit recht aangezien de tekst spreekt over «een persoon op het Belgisch grondgebied» (art. 4, § 1).

Wanneer de verzameling van gegevens echter geschiedt door de administratieve of de gerechtelijke politie, hoeft het datasubject daarvan om evidente redenen niet geïnformeerd te worden (art. 4, § 1, *in fine*).

Het is logisch dat niemand ervan op de hoogte zal worden gebracht dat de gerechtelijke politie een onderzoek tegen hem voert omdat hij van een misdrijf wordt verdacht.

Hetzelfde geldt wanneer het verzamelen van gegevens niet bij de betrokkene plaatsvindt: art. 4, § 1, kent het recht op informatie slechts toe indien de inzameling bij het desbetreffend datasubject zelf gebeurt.

Daarnaast beschikt het datasubject over een recht op informatie wanneer hij voor het eerst in een verwerking geregistreerd wordt (art. 9). Op deze wijze wordt hij dus nog steeds geïnformeerd, zij het op een later tijdstip, wanneer zijn persoonsgegevens bij anderen zijn verzameld. De Wet bepaalt dat de geregistreerde onverwijld in kennis moet worden gesteld van zijn eerste registratie en dezelfde gegevens als opgesomd in art. 4, § 1 (identiteit en adres van de houder van het bestand,...).

Tijdens de bespreking in de Kamer werd voorgesteld de houder van het bestand te verplichten het datasubject te informeren vóór de registratie. Volgens de minister van Justitie zou op die manier veel tijd verloren worden; bovendien is hij de mening toegedaan dat de Wet niet strenger kan worden nu ze kennisgeving en registratie doet samenvallen.³⁴

Dit recht op informatie vervalt echter ook wanneer:

- het datasubject reeds ingelicht was bij het verzamelen van de gegevens (zie *supra*);
- het datasubject dit zou moeten weten omdat er tussen hem en de houder van het bestand een contractuele relatie bestaat (bv. een bankrekening bij een financiële instelling openen) of omdat er tussen hen een relatie bestaat die via wet, decreet of ordonnantie geregeld wordt (bv. een nummerplaat voor een wagen aanvragen);
- een in ministerraad overlegd K.B., op advies van de Commissie, vrijstelling verleent voor bepaalde categorieën van verwerking;
- het een verwerking van anonieme gegevens betreft, met als doel anonieme statistieken maken en verspreiden (art. 11, 1°).

De Wet voorziet in een algemene regeling. Er wordt veel ruimte gelaten voor nadere uitwerking bij K.B. Zo kan op deze manier niet alleen vrijstelling van informering worden verleend, maar kan ook een collectieve informatieverstrekking geregeld worden.

In tegenstelling tot deze rechtstreekse informering van het datasubject, voorziet de Wet ook in een meer indirect systeem.³⁵ Artikel 18 installeert een openbaar register van alle geautomatiseerde verwerkingen van persoonsgegevens bij de Commissie, dat een aantal inlichtingen bevat uit de aangifte voorafgaand aan de gegevensverwerking van de houder van het bestand bij de Commissie. Een ieder kan dit register inkijken. Hierdoor beschikt het datasubject over een indirecte wijze van informatie.

³⁰ *Ibid.*, 15.

³¹ Verslag van de commissie voor de Justitie uitgebracht door mevrouw Merckx-Van Goey, *l.c.*, 5.

³² *Ibid.*, 84.

³³ *Ibid.*, 101.

³⁴ *Ibid.*, 44.

³⁵ *Ibid.*, 10.

2. Het recht tot toegang

Hierbij moet een onderscheid gemaakt worden tussen de directe en de indirecte toegang.

Krachtens art. 10 van de Wet heeft elke persoon het recht te weten welke gegevens betreffende hem in een verwerking zijn opgenomen. Het datasubject moet hiervoor zijn identiteit bewijzen in een gedagtekend en ondertekend verzoek gericht aan de houder van het bestand en moet vooraf een vergoeding betalen. Ten laatste binnen de vijfenveertig dagen na ontvangst van het verzoek moeten de inlichtingen meegedeeld worden. Het datasubject moet hierbij ook inlichting worden over zijn recht op verbetering, verwijdering en niet-aanwending van zijn gegevens, zijn recht op raadpleging van het openbaar register en zijn recht van beroep bij de rechter (art. 10, § 1).

De vraag die men hierbij kan stellen, is op welke wijze deze inlichtingen verstrekt moeten worden. De kennisgeving zal waarschijnlijk rusten op schouders van de houder van het bestand, maar zal hij hiervoor al dan niet standaardformules en -formulieren mogen gebruiken.

De houder van een bestand hoeft slechts aan dat verzoek te voldoen wanneer er minstens twaalf maanden verstreken zijn sinds de vorige aanvraag of sinds de ambtshalve mededeling aan het datasubject. De Commissie kan deze termijn wel inkorten indien nodig (art. 10, § 2). Deze tijdsbeperking is ingebouwd om een overdreven uitoefening van het recht tot toegang te vermijden.³⁶

In de Kamer werd het principe aanvaard dat alleen de gegevens die gewijzigd zijn sinds een vorige aanvraag, integraal meegedeeld worden. Voor de overige gegevens volstaat de vermelding dat ze ongewijzigd zijn gebleven. Om interpretatiemoeilijkheden te vermijden, is dit niet uitdrukkelijk in de tekst verwoord.³⁷

De Wet bepaalt dat steeds een vergoeding betaald zal moeten worden, terwijl de ontwerp tekst slechts in een mogelijkheid daartoe voorzag. Men kan zich hierbij afvragen of het verplicht opleggen van een prijs het datasubject niet ervan zal weerhouden zijn recht tot toegang uit te oefenen. De Koning zal het bedrag bepalen, maar dat mag niet hoger zijn dan de administratiekosten «om de uitoefening van het recht zelf op die manier niet in gedrang te brengen».³⁸ Maar wat wordt precies verstaan onder «de administratiekosten»? Wat mag dat allemaal omvatten? De bedoeling is dat het datasubject een vergoeding van 100 of 200 fr. zou betalen.

Oorspronkelijk had de houder van het bestand zestig dagen om de inlichtingen mee te delen, maar dit werd op vijfenveertig dagen gebracht daar het datasubject krachtens art. 14, § 5, zijn recht van beroep bij de rechter vanaf 45 dagen na zijn verzoek kan uitoefenen. Bovendien volstond deze termijn ook ruimschoots om het het datasubject zijn inlichtingen mee te delen.³⁹

Voor een aantal gegevens kan het recht tot toegang alleen op indirecte wijze worden uitgeoefend. Zo worden medische gegevens slechts aan het datasubject meegedeeld via een

door hem gekozen geneesheer (art. 10, § 3). Daarnaast kan het recht tot toegang tot gegevens beheerd door de administratieve en gerechtelijke politie, de Staatsveiligheid en de Militaire Veiligheidsdienst kosteloos uitgeoefend worden via de Commissie (art. 13). Een K.B. zal nader bepalen op welke wijze dit zal gebeuren, maar de Commissie licht het datasubject in ieder geval alleen in over het feit dat de nodige verificaties zijn uitgevoerd en zal nooit de gegevens zelf meedelen.

Voor deze indirecte procedure werd geopteerd voor de kosteloosheid omdat het datasubject slechts kan vernemen of de diensten al dan niet conform de Wet gehandeld hebben en omdat het om belangrijke gegevens kan gaan. Bovendien is met opzet geen termijn bepaald waarbinnen de Commissie moet optreden. De reden hiervan is dat het raadplegen van bestanden van derden altijd enige tijd zal vergen, te meer daar het ook delicate gegevens betreft. Indien dit echter tot grote moeilijkheden zou leiden, kan nog steeds bij K.B. een termijn ingevoerd worden.⁴⁰

Er wordt bovendien ook steeds vereist dat de gegevens op een begrijpelijke wijze aan de betrokkene worden meegedeeld. Voor de medische gegevens bestaat deze garantie volgens de minister van Justitie aangezien daar een geneesheer mee gemoeid is. In de overige gevallen komt de controle hierop toe aan de Commissie.⁴¹

3. Het recht op verbetering, verwijdering en niet-aanwending

Deze rechten vloeien voort uit het recht tot toegang. Ook hier bestaat het onderscheid tussen een direct en een indirect systeem. Krachtens art. 12 kan een ieder alle hem betreffende onjuiste persoonsgegevens kosteloos doen verbeteren; gegevens die, gelet op het doel van de verwerking, onvolledig of irrelevant zijn, waarvan het gebruik verboden is of die te lang bewaard zijn, kunnen kosteloos verwijderd worden of het gebruik ervan kan verboden worden. De houder van het bestand moet bovendien binnen een maand na de indiening van het verzoek de verbetering of verwijdering meedelen aan de persoon waaraan de betrokken gegevens zijn bezorgd, voor zover hij deze nog kent. De Wet bepaalt nu wel dat de houder van het bestand de identiteit van deze personen gedurende twaalf maanden moet bewaren. Dit was eenvoudiger dan dat via K.B. voor elke sector afzonderlijk een termijn zou moeten worden vastgelegd.⁴²

De Wet bepaalt wel dat een in ministerraad overlegd K.B., na advies van de Commissie, hierop afwijkingen kan invoeren (art. 12, § 3, *in fine*).

In vergelijking met het recht tot toegang moet het datasubject ook hier een gedagtekend -en ondertekend verzoek tot de houder van het bestand richten, maar hij hoeft niets te betalen en er is geen termijn voorgeschreven tussen twee verzoeken.

Oorspronkelijk werd de houder van het bestand slechts impliciet verplicht de gegevens te verbeteren omdat hij deze aan de personen aan wie hij ze had meegedeeld, moest door-

³⁶ ROBBER, F., *l.c.*, 7.

³⁷ Verslag namens de commissie voor de Justitie uitgebracht door mevrouw Merckx-Van Goey, *l.c.*, 46-47.

³⁸ *Ibid.*, 48-49.

³⁹ *Ibid.*, 48.

⁴⁰ *Ibid.*, 52-53.

⁴¹ Verslag namens de commissie voor de Justitie uitgebracht door de heer Vandenberghe, *o.c.*, 95.

⁴² Verslag namens de Commissie voor de Justitie uitgebracht door mevrouw Merckx-Van Goey, *l.c.*, 51-52.

geven. Nu wordt expliciet gesteld dat de verbetering binnen een maand moet gebeuren.⁴³

Deze rechten kunnen opnieuw slechts indirect via tussenkomst van de Commissie worden uitgeoefend als het gegevens betreft die beheerd worden door de administratieve en gerechtelijke politie, de Staatsveiligheid en de Militaire Veiligheidsdienst (art. 13). Ook hier geldt dat de Commissie slechts meedeelt dat de nodige controles geschied zijn, dat de procedure kosteloos is en dat geen termijn gesteld is waarbinnen ze moet optreden (zie *supra*).

4. Het recht van beroep

Wanneer het datasubject geen genoegdoening krijgt bij de houder van het bestand, beschikt hij over twee mogelijkheden: hij kan zich tot de Commissie wenden of tot de rechter.

Artikel 31 van de Wet verleent de Commissie de bevoegdheid klachten te onderzoeken «onverminderd enige voordeeling voor de rechtbanken». De Commissie onderzoekt de gegrondheid van de klacht en tracht een minnelijke schikking te bereiken tussen de partijen, welke in voorkomend geval in een proces-verbaal wordt neergeschreven. Indien geen minnelijke schikking bereikt wordt, geeft de Commissie een met redenen omkleed advies over de gegrondheid van de klacht; dit kan eventueel gepaard gaan met een gemotiveerde aanbeveling aan de houder van het bestand (art. 31, §§ 1 en 3). Deze aanbevelingen en adviezen bezitten slechts een morele waarde. Het datasubject is echter in geen geval verplicht een klacht bij de Commissie in te dienen alvorens naar de rechtbank te stappen; bovendien kan hij zich nog steeds tot de rechter wenden indien hij eerst zijn recht van beroep bij de Commissie uitoefent. Wel van belang is op te merken dat de procedure voor de Commissie heel soepel en kosteloos is en dat zij op deze manier een belangrijke rol kan spelen bij het trachten een minnelijke schikking te bereiken. De Wet bepaalt dat de Commissie haar rechtspleging nog moet regelen in haar reglement van orde (art. 31, § 2). Hier moet men opmerken dat het woord «rechtspleging» misleidend kan zijn: de Commissie is geen «rechtsprekend orgaan»; bedoeld wordt dat ze de wijze waarop de klachten behandeld zullen worden, nog nader moet bepalen.

Het datasubject kan zijn recht van beroep ook uitoefenen bij de voorzitter van de rechtbank van eerste aanleg zitting houdend als in kort geding (art. 14).

De vordering zal echter pas ontvankelijk zijn wanneer het datasubject tevoren zijn rechten bij de houder van het bestand (vruchteloos) heeft uitgeoefend: zijn verzoek tot toegang, verbetering, verwijdering of niet-aanwending aan de houder van bestand is afgewezen of niet beantwoord binnen vijfenveertig dagen (art. 14, § 5). De procedure verloopt bij verzoekschrift op tegenspraak (art. 14, § 3) in beginsel gericht tot de voorzitter van de rechtbank van eerste aanleg van de woonplaats van de eiser (art. 14, § 2).

Belangrijk is dat de voorzitter op eenzijdig verzoekschrift maatregelen kan gelasten ter voorkoming van verheiling of verwijdering van bewijsmateriaal (art. 14, § 7). Art. 14, § 8, vermeldt dat deze bevoegdheden geen afbreuk doen aan de algemene bevoegdheid van de voorzitter. Dit werd uitdrukkelijk in de Wet opgenomen om op lange termijn een ver-

keerde interpretatie te vermijden. De minister van Justitie sprak echter zijn vrees uit voor een mogelijke a contrario interpretatie in andere wetteksten waarin een dergelijke verduidelijking niet is aangebracht.⁴⁴

De Wet tracht de persoonlijke levenssfeer van het datasubject te beschermen door hem een aantal specifieke rechten toe te kennen. Er wordt echter nergens het recht voorzien om te weigeren in een gegevensverwerking te worden opgenomen. Men gaat ervan uit dat de gegevensverwerking is toegestaan maar dat het datasubject daar enige controle op kan uitoefenen. De Wet zoekt immers naar een evenwicht tussen de noden van de bescherming van de persoonlijke levenssfeer en die van een goed georganiseerd economisch bestel.⁴⁵ Gelet op de technologische ontwikkeling lijkt het ook weinig zinvol in een dergelijk recht te voorzien zolang men daarnaast over voldoende mogelijkheden beschikt om de bescherming van de persoonlijke levenssfeer te waarborgen.

IV. De verplichtingen van de houder van het bestand

De natuurlijke persoon, rechtspersoon of feitelijke vereniging die als houder van het bestand fungeert, wordt aan een reeks belangrijke verplichtingen onderworpen.

De houder is in de eerste plaats verantwoordelijk voor het vastleggen, bekendmaken en respecteren van het finaliteitsbeginsel (art. 5). Verwerking is slechts mogelijk voor wettige en welomschreven doeleinden (bv. een klantenbestand, een loonadministratie, een personeelsbestand). De daartoe verzamelde en opgeslagen gegevens moeten relevant, niet overmatig en correct zijn. Vooral moet gezorgd worden dat het gebruik ervan beperkt blijft tot het vooropgestelde doel. Bij wijziging van de doelstelling moet eveneens melding gemaakt worden. «Doel» moet wellicht in generieke termen gelezen worden en beschouwd worden als een geheel van verrichtingen uitgevoerd tot het verwezenlijken van één zelfde specifieke opdracht.

Een aantal belangrijke en erg uitvoerige verplichtingen zijn opgenomen in artikel 16. Zo moet de houder:

- een staat van elke geautomatiseerde verwerking opmaken met vermelding van de aard van verwerkte gegevens, het doel van de verwerking, de onderlinge verbanden, verbindingen en raadplegingen en de personen of categorieën van personen vastleggen aan wie persoonsgegevens worden doorgegeven;
- de conformiteit verzekeren van de verwerkingsprogramma's met wat in het register (*cf. infra*) is opgegeven.
- de kwaliteit van de gegevens permanent verzekeren (bijwerken of verwijderen van onjuiste onvolledige of niet ter zake dienende gegevens, niet toegelaten gevoelige gegevens verwijderen, etc.);
- de toegang beperken tot personen die uit hoofde van hun taak of voor de behoefte van de dienst toegang hebben en toezien of ze binnen hun autorisaties blijven;
- erop toezien dat de mededeling alleen geschiedt aan categorieën van gerechtigde personen;
- betrokken medewerkers inlichten over de draagwijdte van de wet en de specifieke voorschriften;

⁴⁴ *Ibid.*, 54.

⁴⁵ *Ibid.*, 6.

– de gepaste technische en organisatorische maatregelen treffen in relatie tot zgn. informatica. De wet vermeldt het behalen van een passend beveiligingsniveau, rekening houdend met de stand van de techniek en de kosten afgewogen tegenover de aard van de te beveiligen gegevens en de potentiële risico's voor verlies, wijziging, kraking van het systeem of andere verboden verwerkingen.

De Koning kan, op advies van de Commissie, voor bepaalde categorieën van verwerkingen aangepaste normen van beveiliging opleggen. Misschien is hier een aanloop naar een algemeen regelend optreden inzake beveiligingscertificering van informatiesystemen.⁴⁶

De wet legt verder de voorafgaande aangifte en de openbaarheid van de gegevensverwerking op in artikel 17.

Vooraleer met een verwerking gestart wordt, moet bij de Commissie voor de Bescherming van de Persoonlijke Levenssfeer aangifte gedaan worden door de houder van het bestand (dus *niet* voor een manueel bestand).

Als vermeldingen moeten o.a. opgenomen worden: de identificatie van de houder of zijn vertegenwoordiger in België, alsook van de bewerker, de benaming van de geautomatiseerde verwerking, het doel van de verwerking, de categorieën van verwerkte gegevens met bijzondere beschrijving van de gegevens van gevoelige aard, de categorieën personen gerechtigd om de gegevens te verkrijgen en de waarborgen rond deze mededeling, hoe het recht op informatie en toegang van het individu geregeld is, de termijn van bewaring (eventueel) en, zo voorkomend, de wijzigingen van deze vermelding.

Andere gegevens kunnen door de Commissie in het kader van haar controle- en onderzoeksbevoegdheden opgevraagd worden. Een dergelijke aangifte is voor elke geautomatiseerde verwerking vereist en komt in een register, dat door iedereen geraadpleegd kan worden.

Wanneer doorzending, zelfs occasioneel, naar het buitenland gebeurt, moeten bovendien de categorieën van gegevens die worden doorgezonden, opgegeven worden alsmede het land van bestemming.

Bovendien zal deze uitvoer gereguleerd kunnen worden (cf. *infra*).

Uitzonderingen op de aangifteverplichting zijn per K.B. mogelijk in gevallen waarin kennelijk *geen* gevaar voor schending van privacy aanwezig is. Ook beperkte aangiften zijn op die wijze mogelijk, in navolging van onze buurlanden.⁴⁷

⁴⁶ Op 26 november 1992 werd in de OESO goedkeuring gehecht aan de «Guidelines for the security of information systems» opgesteld door een groep experts. Zonder een juridisch afdwingbaar karakter te hebben, zal deze vorm van gedragscode wellicht een morele invloed verwerven. Werkzaamheden in het kader van de EG-SOGIS-groep (senior officials group on information security) kunnen ook in die richting wijzen.

⁴⁷ Het betreft de zgn. «normes simplifiées» in Frankrijk, die volgens de CNIL (Commission nationale Informatique et Libertés) ongeveer 75% van de aangiften uitmaken. In Nederland, waar zelfs vrijstelling van aangifte als optie geldt, gaat het over bestanden zoals administraties van leveranciers/afnemers, studenten, personeelsadministraties, salarisadministraties, vergunningsadministraties, administraties van intern beheer, boekhoudingen, einde dienstverband, enz. (BERKENS, M.A., «De verdere inrichting van de Wet persoonsregistraties», *Computerr.*, 1990/2, 93).

De aangifte zal betaald moeten worden (K.B. maar maximaal 10.000 fr.).

Verder is ook bepaald dat bij verwerkingen waarvan reeds een register bestaat op basis van een specifieke wettelijke basis, er vrijstelling is van de aangifteplicht, als het geheel van de informatie permanent ter beschikking wordt gehouden van de commissie (bv. de Kruispuntbank).

V. Het grensoverschrijdend gegevensverkeer

De Wet is bondig en heel algemeen wanneer het gaat over het grensoverschrijdend gegevensverkeer. Artikel 22, § 1, bepaalt dat de overdracht van persoonsgegevens verboden kan worden, onderworpen aan een voorafgaande vergunning of gereguleerd.

Er werd terloops reeds opgemerkt dat de Wet in een algemene regeling voorziet (zie *supra*); het zal aan de uitvoerende macht toekomen om via K.B. tot een verdere uitwerking te komen. Deze opmerking geldt zeer zeker in deze context. Ook hier zullen bij een in ministerraad overlegd K.B. na advies van de Commissie, de voorschriften betreffende dat verbod, voorafgaande vergunning of reglementering precies uitgewerkt moeten worden (art. 22, § 2). De Koning zal bij het vervullen van deze taak zeker rekening moeten houden met de regels van het Verdrag nr. 108 van de Raad van Europa, het voorstel van de EG-richtlijn en de Richtlijnen van de OESO. Zo zal hij het principe van equivalente bescherming zeker voorop moeten stellen waardoor export van gegevens naar landen zonder desbetreffende wetgeving niet meer mogelijk is; op die manier kan hij een rem op het nu vrije grensoverschrijdend gegevensverkeer inbouwen.

VI. De Commissie voor de Bescherming van de Persoonlijke Levenssfeer

Deze onafhankelijke commissie wordt ingesteld bij het Ministerie van Justitie. Zij is de opvolgster van de vroegere Raadgevende Commissie, ingesteld in het raam van de wet op het rijksregister en had reeds een oneigenlijk bestaan op basis van de wet op de kruispuntbank, die, om operationeel te kunnen zijn, de nationale commissie voorziet als algemeen toezichthoudend mechanisme over de wijze waarop de sectoriële toezichtscomités hun opdracht vervullen in het raam van de algemene grondbeginselen ter bescherming van de privacy.⁴⁸ De Commissie is samengesteld uit leden van rechtswege komende uit de toezichtscomités van de sectoriële wetten (vandaag de Kruispuntbank) en uit leden (nu acht) door de Kamer of Senaat aangewezen, waaronder de voorzitter, een magistraat die voltijds zijn functie uitoefent. De leden van rechtswege mogen nooit een meerderheid uitmaken. De samenstelling van de Commissie moet, naast de traditionele «Belgische evenwichten», de verschillende relevante professionele vormingen omvatten (juristen, informa-

⁴⁸ Art. 92 Wet op de Kruispuntbank. Op basis van die sectoriële voorzieningen vervalt de Commissie dus een reeks taken van algemene privacybescherming. Zo bv. haar adviezen uit eigen initiatief i.v.m. de hier besproken wet (Verslag namens de commissie voor de Justitie, *Gedr. St., Kamer, B.Z.*, 1991-92, nr. 413/12, 79, Bijlage I. Een soortgelijk initiatief werd genomen vóór de besprekingen in de senaatscommissie (nog niet gepubliceerd).

tici, gegevensbeheerervaring in de particuliere en de publieke sector). Zij handelen volstrekt onafhankelijk, zijn beëdigd en zijn verantwoording verschuldigd t.o.v. de Wetgevende Kamers.

Als voornaamste taken kunnen vermeld worden:

- het beheer van de aangiften van verwerkingen en het houden van het register, waarvan zij de openbaarheid moet verzekeren en de consultatie moet organiseren. Over manuele bestanden, die niet geregistreerd hoeven te worden, kan zij zo nodig alle noodzakelijke inlichtingen opvragen;
- het verstrekken van adviezen, hetzij op eigen initiatief, hetzij op verzoek van de Regering, de Kamers, de Gemeenschaps- of Gewestenraden of executieven, het Verenigd College of de Verenigde Vergadering van de Brusselse Instellingen en van een sectorieel toezichtscomité omtrent iedere aangelegenheid i.v.m. de toepassing van de grondbeginselen van de privacy-bescherming inzake verwerking van persoonsgegevens. Dit betreft in de eerste plaats de vele ontwerpbesluiten die nodig zijn voor de uitvoering van de Wet. Bovendien moet ook melding worden gemaakt van alle adviesbevoegdheden die zij verkregen heeft in het kader van een reeks bijzondere wetten zoals de wet op het rijksregister, het K.B. nr. 141 tot oprichting van een databank betreffende de personeelsleden van de overheidssector, de wet op het consumentenkrediet en de wet op het zgn. rijbewijs met strafpunten.⁴⁹ Haar adviezen worden samen met de betrokken reglementsbeeping, in het Staatsblad bekendgemaakt;
- optreden op verzoek van het individu, hetzij als tussenpersoon in het kader van de indirecte controleprocedure t.o.a. gegevensverwerking in het raam van bestuurlijke of gerechtelijke politie, hetzij ingevolge een klacht die haar is toegezonden. Inzake deze klachten vervult de Commissie, in geval van ontvankelijkheid, een bemiddelingstaak. Indien geen minnelijke schikking bereikt wordt, spreekt zij zich uit over de gegrondheid en doet zij eventueel aanbevelingen aan de houder van het bestand. Mededeling van beslissing, advies, of aanbeveling geschiedt aan de klager, de houder van het bestand en andere betrokken partijen, met afschrift aan de minister van Justitie (art. 31);
- met redenen omklede aanbevelingen richten, uit eigen beweging of op verzoek van de overheid, omtrent aangelegenheden van privacy-aard (art. 30);
- aangifte doen bij de procureur des Konings van misdrijven waarvan zij kennis heeft of geschillen aangaande de toepassing van de Wet en haar uitvoeringsmaatregelen aan de rechtbank van eerste aanleg voorleggen (art. 32, §§ 2 en 3);
- een jaarlijks verslag opstellen voor de Wetgevende Kamers.

Artikel 32 bepaalt dat de Commissie in het vervullen van haar taken een beroep kan doen op de medewerking van deskundigen, wat belangrijk kan zijn wanneer ter plaatse onderzoeken uitgevoerd moeten worden (bv. in de controle over de beveiliging).

In deze gevallen beschikt zij over de onderzoeksbevoegdheden die zijn toegekend aan de ambtenaren belast met het strafrechtelijke toezicht op de Wet en de uitvoeringsbesluiten. De werking van de Commissie wordt verder bepaald in een reglement van orde. Zij beschikt over een secretariaat,

waarvan het personeel verbonden is aan het Ministerie van Justitie.

Het is de bedoeling over een personeelsformatie te kunnen beschikken van bekwaame juristen, die een soort auditorsrol kunnen vervullen in het voorbereiden van het wellicht omvangrijke werk dat haar te wachten staat.

VII. Strafbepalingen

Hoofdstuk VIII bevat ten slotte een reeks strafbepalingen, waardoor aan het niet-naleven van de belangrijkste voorschriften van de Wet geldboeten gekoppeld zijn, gaande tot honderdduizend frank. Vele van deze bepalingen zijn gericht tot de houder van het bestand, andere hebben een algemene gelding. Overeenkomstig artikel 41, § 3, kan in geval van herhaling, een gevangenisstraf van drie maanden tot twee jaar voorzien worden. De verbeurdverklaring van de dragers van persoonsgegevens waarop het misdrijf betrekking heeft, kan uitgesproken worden. (art. 14, § 1). Hiermee worden magneetschijven of magneetbanden of manuele bestanden bedoeld en niet de computers of enige andere apparatuur. Tevens kan het verbod uitgesproken worden om gedurende maximaal twee jaar het beheer te hebben over enige verwerking van persoonsgegevens (art. 41, § 2).

VIII. Conclusie

De Wet vormt ontegenzegglijk een degelijke basis voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer van de burger. Veel valt nog in te vullen via de talrijke uitvoeringsbesluiten die in de komende maanden uitgewerkt moeten worden. In dit opzicht lijkt een degelijk overleg raadzaam tussen de wetgever, de Commissie en representatieve gesprekspartners van de onderscheiden betrokken sectoren teneinde het evenwicht te vinden tussen een afdoende bescherming en de noodzaak van een efficiënt en transparant verloop van de maatschappelijke activiteiten. Veel zal tenslotte ook afhangen van de jurisprudentie die de Commissie zal uitbouwen in de delicate maar fundamentele opdracht die de hare is.

*Centrum voor Internationaal Strafrecht
Vrije Universiteit Brussel*⁵⁰

⁵⁰ Deze analyse werd opgesteld onder de verantwoordelijkheid van Prof. dr. B. DE SCHUTTER, directeur van het Centrum, met medewerking van K. DE KEYSER, F. BRISON en S. GUTWIRTH, vorsers.

⁴⁹ Zie *supra*, noot 7.

VOLDONGEN FEITEN EN BRONNEN VAN VERBINTENIS ¹

1. Voldongen feiten

Een opmerkelijke positie op het onoverzichtelijke en beoeglijke veld van het verbintenissenrecht is recent ingenomen door mevr. mr. Nieskens-Isphording, met haar dissertatie *Het fait accompli in het vermogensrecht* (1991) ². Mevrouw Nieskens waagt een stelling die rechtsfilosofen bepaald prikkelt. Ze betoogt namelijk, naar eigen zeggen, dat voldongen feiten in een rechtsverhouding aanvullende bronnen van verbintenissen kunnen zijn. Ze argumenteert ook dat deze stelling een helder inzicht in de ontwikkelingen van het Nederlandse verbintenissenrecht in de laatste eeuw mogelijk maakt. Ze vindt ten slotte dat dit inzicht loont voor de toekomst.

De titel dekt een in het boek vele malen verkondigde lading: het voldongen feit als (aanvullende) bron van verbintenissen. Nu ligt de vraag eigenlijk voor de hand: berust de hele dissertatie van Nieskens-Isphording niet op een zeer geleerde overtreding van een simpele denkwet: de ongeoorloofde overgang van feitelijke uitspraken naar normatieve uitspraken, of kortweg de kloof tussen normen en feiten? Ik zal betogen dat dat uiteindelijk niet zo is in de kwalijke zin van zulk een overtreding. Maar er is nog een andere, positieve zin: de zin waarin het hele recht een ongeoorloofde overgang is van feiten naar normen. Die positieve zin heeft Nieskens-Isphording op het oog gehad. Daarom is haar boek filosofisch zeer intrigerend. Er komt echter nog iets bij: de auteur is er tevens in geslaagd haar filosofisch inzicht te verbergen achter een aantal opmerkingen en redeneringen die zij voor theoretisch of filosofisch belangrijk houdt en die naar mijn opvatting haar eigenlijke *Anliegen* gewoon tegen spreken. Ze zet dus – ten onrechte – haar filosofische lamp nogal onder de korenmaat. Of om het met een arrogant aforisme te zeggen: juristen filosoferen meer dan ze denken, maar niet als ze denken dat ze filosoferen.

1.1. Verbintenissen uit nietige rechtshandelingen?

Nieskens-Isphording illustreert haar hoofdstelling aan de hand van de volgende casus.

«De BV Brilmij, Maatschappij tot Exploitatie van Opticienbedrijven, sluit een overeenkomst met het Algemeen Stads- en Provinciaal Groningen Ziekenfonds Ziekenhulp, die meebrengt dat Brilmij aan verzekerden bij Ziekenhulp brillen en dergelijke meer zal leveren, waarvoor Brilmij het niet verzekerde gedeelte van de koopsommen aan de verzekerden zelf in rekening brengt en het wel verzekerde gedeelte rechtstreeks aan Ziekenhulp declareert. Tussen Brilmij en Ziekenhulp ontstaat onenigheid over de wijze van decla-

renen, als gevolg waarvan Ziekenhulp weigert een declaratie ad f 55.497,10 te voldoen. Brilmij vordert betaling van dit bedrag. De overeenkomst Brilmij-Ziekenhulp is nietig wegens strijd met art. 46 van de Ziekenfondswet, dat goedkeuring van de overeenkomst voorschrijft door een door de Ziekenfondsraad in te stellen commissie.» (Nieskens-Isphording [1991:3])

Het Hof had aan de overeenkomst rechtskracht toegekend, maar de Hoge Raad (H.R., 13 mei 1977, *N.J.*, 1978, 154, m.n. Bloembergen) acht dit in strijd met de strekking van de Ziekenfondswet. Deze eist immers expliciet goedkeuring van zulk een overeenkomst. De H.R. maakt een onrechtmatige-daad-constructie om onder de gevolgen van nietigheid uit te komen. Hij stelt dat:

«een ziekenfonds in strijd met de in het maatschappelijke verkeer vereiste zorgvuldigheid handelt door eerst een leverancier van kunst- en hulpmiddelen ertoe te brengen deze waren aan zijn klanten te leveren zonder daarvoor aan hen de volledige prijs in rekening te brengen in de door gedragingen van het ziekenfonds gerechtvaardigde verwachting dat de niet aan de klanten in rekening gebrachte bedragen door het ziekenfonds zullen worden vergoed, en zich later niet bereid te verklaren de betreffende bedragen te voldoen.»

Het probleem is klemmend. De Hoge Raad zegt dat het niet nakomen van een nietige verbintenis onder de omstandigheden onrechtmatig is, dus dat de nietige overeenkomst niettemin nagekomen moet worden. De vraag die Nieskens-Isphording stelt is hoe we dit moeten begrijpen: dat overeenkomsten moeten worden nagekomen is vanzelfsprekend, maar de onrechtmatige-daad-constructie is in feite een manier om te zeggen dat soms ook nietige overeenkomsten moeten worden nagekomen. Omdat «nietigheid» toch in ieder geval betekent «geen rechtsgevolgen hebbend», zegt de Hoge Raad dus dat een overeenkomst die geen rechtsgevolgen heeft onder omstandigheden toch rechtsgevolgen heeft. Hoe kan dat?

Het antwoord van Nieskens-Isphording is verrassend. De grond van de verbintenis, zegt zij, is de omstandigheid dat er hier sprake is van een voldongen feit (het is nu eenmaal zo gelopen en gedane zaken nemen geen keer); die omstandigheid wordt een de overeenkomst aanvullende bron van verbintenis. In feite hebben we hier het spiegelbeeld van de situatie van de ontslag nemende werknemer (Nieuwenhuis [1987]): de werknemer die in een vlaag van enigszins hardnekkige woede ontslag genomen heeft en zo lijkt te hebben bijgedragen tot een geldige overeenkomst ter beëindiging van het dienstverband, krijgt niet automatisch de rechtsgevolgen op zijn brood. Als hij op zijn besluit wenst terug te komen en de werkgever heeft nog niets ondernomen om een ander in dienst te nemen, dan ontstaat de verbintenis om de werknemer weer in dienst te nemen, c.q. het dienstverband te laten voortduren en geen rechtsgevolgen aan de overigens geldige ³ overeenkomst te verbinden.

¹ Met dank aan mevr. mr. Nieskens-Isphording voor enkele gesprekken over haar proefschrift die mij van dwaalwegen hebben afgehouden. Daarmee is overigens geenszins gezegd dat zij het met de inhoud van dit artikel geheel eens zou zijn.

² Een (rechtsvergelijkend) onderzoek naar een aanvullende wijze van ontstaan en tenietgaan van verbintenissen, Deventer, Kluwer, 1991, XI-186 pp. (Diss. KUB Tiblurg).

³ Of hier werkelijk sprake is van een overeenkomst, is op zichzelf een vraag. Hierover gaat het debat inzake de al dan niet derogende werking van de goede trouw. Zie voor een samenvatting Van Roermund [1990:179vv.].

1.2. *Verbintenissenrecht is vermogensrecht...*

Nieskens-Isphording's opvatting sluit op het eerste gezicht sterk aan bij Atiyah: we vergeten te gemakkelijk, dat verbintenissenrecht eerst en vooral *vermogensrecht* is, met andere woorden dat het al dan niet gerechtvaardigd zijn van vermogensverschuivingen de eerste en voornaamste grondslag is voor verbintenissen. Maar dan is er een diepere vraag: waardoor wordt dat gerechtvaardigd-zijn bepaald? In laatste instantie door *het feit bij uitstek* van het vermogensrecht: volgens Nieskens-Isphording wordt in alle tijden, in alle culturen, ja zelfs in samenlevingsverbanden van dieren gehecht aan een te beschermen private sfeer van «eigendom», die zij «een voor-juridisch gegeven» noemt [1991:33]. Bedoeld wordt een – wellicht biologisch verankerde – reflex van een levend wezen om zich te verzekeren van een greep op de omringende wereld door zijn lichamelijke als het ware uit te breiden tot een kring van dingen die het «het zijne» wil noemen en waarin zijn identiteit voor andere wezens gestalte krijgt: een schuilplaats, een stukje grond, een voorraad, wapens, werktuigen. Met instemming citeert Nieskens-Isphording een boek van Decugis, *Les étapes du droit* (1946), p. 197: «La propriété a été un fait avant de devenir un droit.» Vervolgens moet er dan aan toegevoegd worden dat die voor-juridische eigendom natuurlijk niet volstaat om te overleven: «De statische eigendom kan niet zonder, wordt pas voltooid door de mogelijkheid van dynamiek – via de uitwisseling van goederen en diensten – die het contract biedt.» [1991:35]. Ziedaar de grond waarop uiteindelijk in het recht beoordeeld wordt of verschuivingen in «het zijne» van een privaat persoon – zijn vermogen – gerechtvaardigd zijn. Ik zal op deze passages nog terugkomen.

1.3. *De tweepoligheid van «ons» verbintenissenrecht*

Het betoog heeft vervolgens een dubbele lijn. Eerst wordt aangetoond, dat alle verbintenissen uit de wet, zonder enige uitzondering, evenals verbintenissen uit overeenkomst, in enigerlei vorm zijn gericht op het keren van ongerechtvaardigde verrijking, respectievelijk verarming (37-38). Dat doet Nieskens-Isphording vrij overtuigend. Dat wil niet zeggen dat ze van al die rechtsfiguren een pot nat maakt. Ze beseft dat ze staan voor verschillende typen van situaties, waaruit verschillende rechtsgevolgen kunnen voortkomen; het punt is dat ze daarnaast alle door hetzelfde beginsel gedragen worden. Waarom is dat belangrijk? Omdat we die rechtsfiguren dan kunnen zien als een soort van uitbreidbare standaardset van situaties waarin de ongerechtvaardigdheid van verrijking of verarming op het spel staat. Die set voorziet niet in alle gevallen, maar geeft de richting aan waarin we moeten denken in nieuwe gevallen. Zijn die nieuwe gevallen niet volledig inpasbaar in de standaardfiguren, dan hebben we a) altijd nog het beginsel waarop ze stoelen en waarvoor we in het nieuwe geval een (ten dele) nieuwe werkingsvorm zullen moeten vinden; en b) minstens een aanzet voor hoe we dat concreet zouden kunnen doen, zodat we niet op het niveau van de strijd om de abstracte beginselen hoeven blijven steken.

Maar er komt nog iets bij: een tweede lijn. Want dat het bij verbintenissen uit de wet en verbintenissen uit overeenkomst uiteindelijk om dezelfde waarde gaat wil nog niet zeggen dat in beide gevallen het waarden op dezelfde wijze

verloopt. Want de tweedeling tussen gekozen en opgelegde verbintenissen blijft; en in het eerste geval moeten we standaard naar andere zaken kijken om te oordelen over de gerechtvaardigdheid van vermogensverschuivingen dan in het tweede. Dus blijven «contract» en «onrechtmatige daad» (of, zoals Nieskens-Isphording het in aansluiting op Hugo de Groot noemt: «onevenheid») de twee brandpunten van de elips «verbintenissenrecht». Dat is het «stelsel van de wet» waarop we moeten aansluiten bij het aanduiden van bronnen van verbintenis. Daartussen is geen grijze zone.

De criteria voor «ongerechtvaardigdheid» verschuiven naargelang tijd en plaats, bijvoorbeeld in de zin dat om sociale redenen tegenwoordig contractuele gebondenheid wordt aangenomen waar dit enkele decennia terug nog niet zou zijn gebeurd. Het betreft hier een feitelijke ontwikkeling in ons normbesef. Maar cruciaal in het betoog van Nieskens-Isphording blijft, dat die ontwikkelingen, hoe complex en gedifferentieerd ook, in het vigerende rechtsdenken over verbintenissen blijven georiënteerd op twee polen. Zij wijst op ontwikkelingen in met name Duitsland, Engeland en de VS, waar men allerlei tussenvormen ontdekt tussen de bekende standaardrechtsfiguren, teneinde aan de gedifferentieerde beoordeling van feitelijke ontwikkelingen in onze tegenwoordige manier van leven te kunnen toekomen. Deze differentiatie is niet bezwaarlijk, maar de conclusie op theoretisch vlak die men eraan verbindt is dat wel. Tegen dit tekort aan theoretische inspanning neemt Nieskens-Isphording stelling (123). De veel-gehoorde problematisering is immers ongeveer deze: «Het ontstaan en tenietgaan van een op vermogensverandering gerichte verbintenis, kan steeds vaker niet meer worden teruggevoerd op de individuele wilsovereenstemming of op een wettelijke bepaling. Wat is de bron van deze verbintenissen, als het niet de vrije wil is, noch de wet?» Nieskens-Isphording antwoordt dat het probleem zo verkeerd gesteld wordt. Een aanvullende bron van verbintenissen kan men niet vinden los van het systeem in zijn totaliteit, en dat brengt ons toch altijd tot een van de beide polen die dat systeem begripsmatig dimensioneren: de autonomie (een ander woord voor «wil», mits goed verstaan) of de onevenheid (de onrechtmatige daad of de wet, mits goed verstaan). Al die tussenvormen wentelen rond een van die twee polen, ook al geeft men er andere namen aan.

Ter afsluiting van deze samenvatting terug naar de Brilmij. Waarom is er ondanks de nietigheid van de overeenkomst sprake van een verbintenis voor Ziekenhulp om met geld over de brug te komen? Ik meen dat Nieskens-Isphording het volgende antwoord zou geven als ze maar tien regels had: omdat Brilmij anders ongerechtvaardigd verarmd zou zijn. Ongerechtvaardigd, omdat door de gemaakte afspraken niet alleen de schijn was gewekt dat Brilmij zou kunnen declareren, maar ook ingevolge die afspraken naar de verzekerden was toegestapt en vermogen had afgestaan. Was er nog niet daadwerkelijk geld mee gemoeid geweest, dan had de zaak ongetwijfeld anders gelegen, zelfs als Brilmij al wel reclame zou hebben gemaakt waarop verzekerden hadden gerekend door bv. maar vast een CD-speler te kopen van de te verwachten besparing. Vervolgens zien we dat de Hoge Raad voor het anker gaat liggen van de onrechtmatige daad waar de contractsfiguur niet overeind blijft, omdat *en* de wilsovereenstemming *en* de wederkerigheid (die in het normale verlengde van de wilsovereenstemming ligt en dikwijls haar plaats bekleedt) niet aan de orde zijn.

2. Vragen

Maar hoe zit het nu met dat voldongen feit? Tot nu toe hebben we wat dat betreft voornamelijk begrepen dat het in het verbintenissenrecht niet gaat om louter (redelijk) vertrouwen als psychische attitude, maar om vertrouwen in de zin dat een partij afgaande op een verklaring of gedraging «haar leven heeft ingericht» in de zin van actuele, verrijking of verarming in haar vermogen. Moeten we niet zeggen dat het zogenaamde «fait accompli» bij nader inzien helemaal niet zo feitelijk blijkt te zijn? Natuurlijk is er, logischerwijs, pas sprake van een eventueel ongerechtvaardigde vermogensverschuiving *wanneer* er een vermogensverschuiving aan de orde is, niet *omdat* er een vermogensverschuiving aan de orde is. De rechtsgevolgen ontstaan niet *vanwege* de vermogensverschuiving maar *vanwege* het *ongerechtvaardigd* bevonden zijn van de vermogensverschuiving. Het «accompli»-karakter zit hem erin dat die vermogensverschuiving ook *actueel* moet zijn geworden en niet zomaar in algemene zin «potentieel» moet zijn gebleven. In haar slotopmerkingen lijkt dat soms ook de stelling waar Nieskens-Isphording voor kiest. De verhoudingen van overheid tot burgers en van burgers onderling vergelijkend, zegt zij:

«In beide situaties is van belang, dat er niets slechts is gehandeld, maar dat er gehandeld *mocht worden*. Hier is sprake van een normatief element binnen het handelen. Gerechtvaardigd vertrouwen op een verklaring of gedraging die aan het handelen voorafging, is voor rechtsgevolg *conditio sine qua non*.» [1991:154]⁴.

Dat is natuurlijk niet zo'n opzienbarende ontdekking. Op andere plaatsen echter lijkt een andere stelling bedoeld te zijn, namelijk dat soms gedane zaken geen keer *mogen* nemen; dus dat het voldongen-zijn van zekere vermogensverschuivingen voldoende grond is om ze niet meer terug te draaien. Sprekend over de gevallen waarin «onevenheid» zou optreden als aan de rechtshandeling geldigheid ontzegd zou worden omdat zij buiten de gevestigde patronen valt, zegt Nieskens-Isphording:

«In die gevallen is er sprake van een *fait accompli*, dat geen (financieel) nadeel behoeft op te leveren, per saldo de fidens voordeel brengen kan, maar dat wel — werd het niet aanvaard — de status quo zou verstoren. Het terugdraaien van (vaak complexe) situaties, wordt in het moderne recht op zich reeds ervaren als een onevenheid, als een ingreep in de vermogensrechtelijke sfeer die het recht niet toerekent. Op het aan de autonomie voorbehouden terrein van de rechtshandeling, moet de autonomie het, onder de geschetste omstandigheden, verliezen van het in het recht even fundamentele beginsel dat onevenheid behoort te worden voorkomen en rechtgetrokken. Dit gaat zelfs zo ver, dat in het precontractuele en buitencontractuele vlak — zonder dat er sprake is van situaties waarin de verbintenissen uit de wet een rol kunnen spelen — verbintenissen ontstaan, die slechts gegrondvest kunnen zijn op het *fait accompli*. Deze primaire betekenis van de onevenheid kan in én buiten de context van de autonome rechtshandeling worden aangewezen. De verbintenissen uit de wet, die enerzijds alle tot de ene oer-

bron van de onevenheid zijn terug te voeren — en als zodanig in een bepaalde zin een open systeem vormen — zijn anderzijds in de wet limitatief geregeld en vormen zo per saldo een gesloten systeem. Onevenheid ontstaat echter in de hedendaagse samenleving op tal van wijzen die het systeem niet heeft voorzien. Ook hier botst het recht met de feiten. Ook hier ziet men op dit raakvlak nieuwe verbintenissen ontstaan. Het *fait accompli* speelt zijn aanvullende en verbintenis-vernietigende rol ook bij de onrechtmatige daad, de onverschuldigde betaling en de ongerechtvaardigde verrijking. Het oefent zijn rechtsvormende functie uit ten behoeve van *alle* bronnen van verbintenissen.» [1991:126-127].

Dit lange citaat vraagt om nadere exegese. Laten we om te beginnen twee stellingen uiteen houden.

A. Er wordt in het recht pas over het al dan niet gerechtvaardigd-zijn van vermogensverschuivingen gesproken als die verschuivingen ook werkelijk aan de orde zijn.

B. Soms is het niet gerechtvaardigd ongerechtvaardigde vermogensverschuivingen die werkelijk aan de orde zijn terug te draaien.

Bij mijn weten is A onder juristen onomstreden. De moeilijkheden liggen in B, en bovendien zijn ze evident:

a) wanneer is de verschuiving wel gerechtvaardigd, wanneer niet?

b) wanneer is het terugdraaien van een ongerechtvaardigde verschuiving gerechtvaardigd, wanneer niet?

Men is geneigd te denken dat het antwoord op a) het antwoord op b) al in zich draagt: als de verschuiving gerechtvaardigd is, komt terugdraaien niet aan de orde; als de verschuiving ongerechtvaardigd is, ligt terugdraaien voor de hand. Maar precies daar wil Nieskens-Isphording een spel tussen krijgen.

Hier moeten we terugkeren naar de gedachte van het voor-juridische gegeven dat het hele vermogensrecht fundeert: de behoefte aan een sfeer van eigenheid die beschermd moet worden. De redenering is deze:

— verbintenissenrecht vooronderstelt het feit dat alom waarde wordt gehecht aan de pre-juridische eigendom (verwering en behoud van «het zijne» — het vermogen) en ruilmogelijkheden in vrije wilsbeschikking⁵.

— verbintenissenrecht is primair gestructureerd op basis van vermogensovergang waaraan een rechtsbetrekking met een economisch doel of een schendingsdoel ten grondslag ligt;

— dus hebben *in beginsel* overeenkomsten een gerechtvaardigde verrijking tot gevolg, en alle andere vermogensverschuivingen een ongerechtvaardigde verrijking (vandaar de tweedeling in het systeem van de wet); dienovereenkomstig behoort de verworven waarde in het eerste geval te worden beschermd, in het tweede geval te worden ontnomen.

Het enkele feit dat de vermogensverschuiving heeft plaatsgehad is dus niet redengevend. Nieskens-Isphording spreekt, zoals uit bovenstaande citaten blijkt, herhaaldelijk zelf van een normatief element⁶. Het normatieve statuut

⁴ En reeds eerder (136): «Niet het gedrag van de verbondene, maar het op dat gedrag volgend handelen van de wederpartij (waarbij het criterium niet feitelijk is; hij heeft gehandeld, maar normatief geïnspireerd; hij mocht onder de omstandigheden zo handelen; hier dient zich het vertrouwen als onmisbare voorwaarde aan) bepaalt wanneer het *fait accompli* de bron van verbintenis is, de omvang van deze verbintenis.» Een curieuze formulering, omdat hier een hulpbron aan de hulpbron ten grondslag lijkt te worden gelegd, terwijl het om hetzelfde fenomeen gaat. De enige zinvolle lezing is, dat «bron van verbintenis» hier plotseling als kenbron, niet als geldingsbron wordt opgevat.

⁵ Logisch impliceert verrijking van de één, verarming van de ander, en omgekeerd. Natuurlijk is dit echter niet: er kunnen zich bijkomende oorzaken tussenvoegen, waardoor de verarming, respectievelijk verrijking zich niet realiseert. Let wel: ik verander hier met opzet het idioom van de auteur een beetje: op p. 42 wordt het woord «natuurnoodzakelijk» gebruikt waar zij kennelijk (zie p. 43 en 44) «logisch» of «per definitie» bedoelt.

⁶ Ten duidelijkste ook op p. 36: «Want het is niet zozeer de verrijking die niet wordt geaccepteerd, alswel het feit dat deze verrij-

van de voldongen feiten wordt dan ook steeds raadselachtiger. Maar dan komt het. Nieskens merkt vervolgens op [1991:77] in een terzijde dat de hele thesis schraagt:

«Hierbij behoort nog een kanttekening te worden gemaakt. Het grondgebot van het recht dat ieder het zijne moet worden gegeven, moet – voor het vermogensrecht – worden onderkend als de uitdrukking van een rechtvaardigheid die uitgaat van een status quo welke op zich *legitimatie ontbeert*. Dit is met grote accuratesse geformuleerd door Hugo de Groot waar hij met betrekking tot de baat-trekkingsactie opmerkt: 'de billickeheid laat niet toe nae de scheidinge der eigendommen, dat iemand hem zal verrijcken over eens anders schade.'»⁷

Deze observatie is filosofisch bijzonder scherp: het hele vermogensrecht is een recht dat «de scheiding der eigendommen» *als ware het een feit* vooropstelt en zichzelf presenteert als de normatieve betekenisgeving aan de wederwaardigheden van deze status quo. Anders gezegd: als men positiefrechtelijke eigendomstitels maar ver genoeg terugvoert, zal blijken dat de eerste die men kan achterhalen een slechts gestelde, geen geldig bevonden titel is. Nieskens-Ispording trekt in dit verband de enig mogelijke conclusie: als aan de status quo zulk een principiële betekenis toekomt, dan houdt dit in dat de rechtvaardigheid in vermogensrechtelijke zin

«(...) niet anders kan zijn dan een betrekkelijke, een voorlopige rechtvaardigheid, een rechtvaardigheid van het tweede plan. Aan het groeiend ingrijpen met publiekrechtelijke maatregelen in privaatrechtelijke verhoudingen, aan de reeds eerder geconstateerde vermenging van de iustitia commutativa met de iustitia distributiva, zou (mede) een groeiend bewustzijn in de samenleving van het betrekkelijke van deze rechtvaardigheid ten grondslag kunnen liggen: het streven van een gehele gemeenschap naar Rechtvaardigheid.» [1991:78].

Met die conclusie valt filosofisch in te stemmen. Daarbij dient overigens benadrukt te worden dat zulk een conclusie, ondanks de schijn van het tegendeel, geen uiteindelijk relativisme van rechtsverhoudingen in zich bergt, juist omdat ze gebouwd is op de relativiteit van de «feiten» waarop het recht zich beroept. Het besef van deze relativiteit opent juist de mogelijkheid om in de toekomst op een «meer rechtvaardige» manier met eigendomsverhoudingen om te gaan. Ik zet dat met opzet tussen aanhalingstekens, omdat ook die «meer rechtvaardige manier» iets ongelegitimeerds zal blijven houden. De noodzakelijke pendant van de conclusie van Nieskens-Ispording is dat elke stap in het streven naar Rechtvaardigheid een stap is waarin de status quo blijft doorspelen. We moeten dus niet alleen doen «als ware de scheiding der eigendommen een feit» waarop het vermogensrecht aangrijpt, we moeten ook erkennen dat deze feitelijkheid zich eerst in de verwerkelijking van het vermogensrecht realiseert. Nog anders gezegd: de status quo heeft een principiële betekenis. Ziedaar de filosofische betekenis van het «fait accompli» als rechtsbron.

3. Accompli?

In ander verband (Van Roermund [1990]) heb ik de veronderstelling geopperd dat het recht heel lang wil volhouden dat er een wisselwerking bestaat tussen normen en feiten, totdat het werkelijk zijn grondwaarden en -waarheden moet

king ongerechtvaardigd is en ongerechtvaardigd wil zeggen: sine causa.»

⁷ De vindplaats van het citaat is *Inleidinghe*, deel I, Boek III, D. 30, § 3.

verdedigen. Op dat moment blijkt altijd dat de wisselwerking eigenlijk toch een soort van hiërarchie bevat: de pool van de feiten wordt altijd voorgesteld als primair ten opzichte van de normen, c.q. de rechtsgevolgen. Anders gezegd: het recht presenteert zich hoe dan ook als reactie op, oplossing voor, gevolg van, normatieve toerekening aan zekere feitelijkheden. Recht presenteert zichzelf als representatie en laat slechts met heel veel moeite zien dat het de andere kant van de medaille ook wel wil erkennen: die zogenaamde primaire feiten zijn *ook* steeds het produkt van de coherentie die het recht zichzelf onder geen enkele voorwaarde laat ontnemen. Ik beschouw de dissertatie van Nieskens-Ispording als een plaats waar deze eenzijdigheid wordt doorbroken. Haar redenering berust immers op het inzicht dat het recht een bepaalde feitelijkheid in functie van zichzelf tot «status quo» heeft uitgeroepen. Maar dit inzicht is verstopt in wat aangekondigd wordt als «een kanttekening». Wanneer de «grondslagen van het verbintenissenrecht» luid en duidelijk moeten worden verkondigd, dan gehoorzaamt ook mr. Nieskens-Ispording aan de wet dat de feiten eerst moeten komen en dat het recht een representatie is van die feitelijkheid.

Dat gebeurt op twee fronten: de theorie van de eigendom en de theorie van de bronnen der verbintenis. Wat de eigendom betreft liggen de zaken ingewikkeld. Ik heb het reeds gemeld in § 1.2: volgens Nieskens-Ispording wordt in alle tijden, in alle culturen, ja zelfs in samenlevingsverbanden van dieren gehecht aan een te beschermen private sfeer van «eigendom», die zij «een voor-juridisch gegeven» noemt [1991:33]. Zij ziet dit als een – wellicht biologisch verankerde of instinctieve – reflex van een levend wezen om zich te verzekeren van een greep op de omringende wereld *ter bevrediging van zijn behoeften* door zijn lichamelijkeheid als het ware uit te breiden tot een kring van dingen die het «het zijne» wil noemen en waarin zijn identiteit voor andere wezens gestalte krijgt: een schuilplaats, een stukje grond, een voorraad, wapens, werktuigen. Nu gaat het er mij niet zo zeer om dat aan de juridische vormgeving een (algemeen) menselijke ervaring ten grondslag wordt gelegd: een eerste en nog onbemiddelde wijze waarop de vrije wil of de «persoon» zich uitdrukt. Wat dat aangaat is Nieskens-Ispording immers in uitstekend filosofisch gezelschap. Ik zal met twee voorbeelden volstaan. In de eerste plaats het belang van het begrip «property» bij Locke:

«The labour that was mine, removing them out of that common state they were in [sc. the state Nature leaves it in] hath fixed my Property in them.» (...)»

«As much as any one can make use of to any advantage of life before it spoils; so much he may by his labour fix a Property in.»⁸

Met andere woorden: een vorm van voor-positieve juridische eigendom of *bezit* («eigenheid», «het zijne») wordt erkend (property) als gebaseerd op toeëigening door arbeid. In de tweede plaats wijs ik op de betekenis van de eigendom in Hegels *Rechtsphilosophie*. Deze vormt de toegang tot het zogenaamde abstracte recht, dat wil zeggen het recht voor zover het nog niet tot moreel besef en intersubjectieve erkenning is gekomen:

«Daß Ich etwas in meiner selbst äußeren Gewalt habe, macht den Besitz aus, sowie die besondere Seite, daß Ich etwas aus natürlichem

⁸ *Second Treatise*, V, §§ 29, 31.

Bedürfnisse, Triebe und der Willkür zu dem Meinigen mache, das besondere Interesse des Besitzes ist. Die Seite aber, daß Ich als freier Wille mir im Besitze gegenständlich und hiermit auch erst wirklicher Wille bin, macht das Wahre und Rechtliche darin, die Bestimmung des *Eigentums* aus.»⁹

Waar het echter om gaat is, dat zowel bij Locke als bij Hegel de voor-positieve eigendom niet in de eerste plaats verbonden wordt met de behoeftenbevrediging. Die fungeert bij Locke bijvoorbeeld juist als *grens*, niet als grond van de eigendom. Beide auteurs zien eigendom als eerste veruitwendiging van het persoon-zijn, hoezeer zij verder ook uiteenlopen in hun uitleg. Beiden achten het onmogelijk om over behoeftenbevrediging te gaan spreken als niet alleen een voor-juridisch, maar zelfs een voor-sociaal gegeven¹⁰. Hun invalshoek is een typisch filosofische: het redelijke van de eigendom te begrijpen. Bij Nieskens-Isphording echter gaat het wel degelijk om die behoeftenbevrediging als een pure voor-sociale feitelijkheid: om een instinct dat nu eenmaal aanwezig is en waar de maatschappij en het recht iets mee moeten doen.

Mocht men nog twijfelen aan de stelling dat het rechtsdenken, wanneer het tot rechtvaardiging gedwongen wordt, exclusief de hiërarchie van feit naar norm benadrukt, dan is hier een bewijs te meer: het vermogensrecht wordt hier beschouwd als de normatieve representatie van een feitelijkheid die een van het recht onafhankelijk bestaan heeft. Letterlijk heet het in navolging van Decugis: «Eigendom was een feit alvorens een recht te worden.» Het kuddedier, de primitieve mens, de steentijd, ja «de dageraad van het sociale leven» worden aangeroepen om die feitelijkheid veilig te stellen; althans de positieve wetenschappen die over die fenomenen handelen worden tot getuige geroepen. Het lijkt aldus te gaan om een onbetwistbare, wetenschappelijk geboekstaafde feitelijkheid, waarop het recht vervolgens aangrijpt.

Ten slotte het tweede front: de theorie van de bronnen der verbintenis. Wat we in *Het fait accompli in het vermogensrecht* aantreffen is de sterke druk om een oorspronkelijk juridisch, of liever: rechtspolietiek, inzicht te verwoorden in een «alternatieve dogmatiek». Het inzicht dat het vermogensrecht uiteindelijk een alleen maar geprojecteerde feitelijkheid tot uitgangspunt neemt, de suggestie dat daaraan herkenning gegeven wordt door (soms) gedane zaken geen keer te laten nemen, de poging om de contractuele relatie te zien als een focus van normatieve toerekening, en daarmee als een continu variërende inhoud door de tijd heen, – al die oorspronkelijke inzichten van het boek komen uiteindelijk terecht in de stelling van het voldongen feit als aanvullende verbintenis. Het moet en het zal, kennelijk: de feitelijkheid is primair, het recht is secundair en knoopt aan bij die los van het recht zich voordoende feitelijkheid. Het kan natuurlijk logisch gesproken niet: geen enkel feit is rechtsbron enkel uit kracht van zijn feitelijkheid. Dat zou een ongeoorloofde overgang van zijn naar behoren impliceren. Maar de dominantie van de gedachte dat recht «antwoord op de sociale werkelijkheid» is, is binnen ons recht

zo groot, dat men liever dit verwijt riskeert¹¹ dan deze hiërarchie tegen te spreken.

Toch zou ik de hoofdstelling van Nieskens-Isphording krachtig willen verdedigen: filosofisch verstaan is «het voldongen feit» inderdaad altijd (aanvullende) bron van verbintenis: teken van het voorbehoud dat elke eigendomsaanspraak juridisch gesproken aankleeft en die in de eigendoms-overdracht tot gelding moet worden gebracht. Het is dus uiteindelijk niet zo dat Nieskens-Isphording zou zondigen tegen de guillotine van Hume en de stelling zou bepleiten dat we uit een Sein (het voldongen feit of het voldongen zijn van het feit) een Sollen (de verbintenis) kunnen afleiden. Hier helpt misschien datgene wat ik elders¹² heb uiteengezet over de verhouding van norm en feit en dat ik hier slechts samenvattend herhaal. Feiten en normen verschillen onherleidbaar in de akt waarbij ze gesteld worden: feiten zijn de geobjectiveerde inhouden van oordeelsakten, normen (c.q. rechtsgevolgen) zijn de geobjectiveerde inhouden van wilsakten. Zolang het gaat om de formele relaties tussen denkakten (dus zolang het gaat om logisch verband) is de kloof tussen feiten en normen niet te dichten. Vanuit die optiek zijn feiten nooit en te nimmer bronnen van verbintenis. Maar feiten en normen zijn ook aan elkaar gerelateerd, namelijk in zoverre ze beide als denkinhouden behoren tot een en hetzelfde domein ten opzichte waarvan het objectiveren plaatsvindt. In dat domein zijn normatieve en feitelijke elementen *enigermate* uiteen te houden (zodat we kunnen spreken van het legitimeren van normaanspraken onder verwijzing naar geldende normen en het verifiëren van feitaanspraken onder verwijzing naar bestaande feiten), maar dit onderscheid is steeds *provisorisch* en nooit definitief, nooit «accompli». Het kan ook anders gezegd worden: de positiviteit en de legitimiteit van rechtsaanspraken blijven altijd met elkaar verweven. Het positiveren van recht vooronderstelt al legitimiteit (het recht op de macht), maar het legitimeren van recht behoudt altijd nog een rest van positiviteit (de macht over het recht). Daarom is elke rechtsbron mede een «fait complice», een medeplichtig feit. Nieskens-Isphording heeft laten zien hoe moeilijk dat inzicht in het positieve recht te verwoorden is.

G. van ROERMUND
Hoogleraar rechtsfilosofie.

Literatuur

- ATIYAH, P.S., 1981, *Promises, Morals and Law*, Londen, OUP.
ATIYAH, P., 1979, *The Rise and Fall of Freedom of Contract*, Oxford, Clarendon Press.
ATIYAH, P., 1988, *Essays on contract*, Oxford, U.P.
EGGENS, J., 1959 [1950], De bronnen van verbintenis, in: *Verzamelde privaatrechtelijke opstellen*, dl. 2, Alphen a.d. Rijn, Samsom, 236-256.
ERP, J.H.M., 1990 (diss KUB), *Contract als rechtsbetrekking. Een rechtsvergelijkende studie*, Zwolle, Tjeenk Willink.
HEIJDEN, E.J.J. van der, 1928, De toerekenbare schijn en de bronnen der verbintenis, in *R.M. Themis*, 1.

⁹ *Rechtsphilosophie*, § 45.

¹⁰ Over de hardnekkigheid van de gedachte dat het recht gebaseerd kan worden op behoeftenbevrediging zonder dat daarin het sociale reeds verrekend is, zie hoofdstuk 1 van mijn [1990].

¹¹ Hoewel Nieskens-Isphording dat niet doet, steekt menig jurist dan de vinger uit naar de filosoof die weer eens «niets van (de praktijk van) het recht begrijpt».

¹² In hoofdstuk IV van mijn [1990].

KÖNDGEN, J., 1981, *Selbstbindung ohne Vertrag. Zur Haftung aus geschäftsbezogenem Handeln*, Tübingen.

KRUIJTHOF, R., 1986, Leven en dood van het contract, *Rechtskundig Weekblad*, k. 2731.

NIESKENS-ISPENDING, B.W.M., 1991, *Het fait accompli in het vermogensrecht*, Deventer, Kluwer.

NIEUWENHUIS, J.H., 1987, Je bekijkt 't maar, in *Ars Aequi*, 36, 1987, p. 99-105.

ROERMUND, G. van, 1990, *Themis' terzijde. Omtrekken van rechtsfilosofie*. Nijmegen, Ars Aequi Libri, IV, 257 pp.

ROERMUND, G., van, 1990a, *Wet en belofte. Overdenkingen omtrent gebondenheid uit overeenkomst*, Nijmegen, Ars Aequi Libri.

SCHOORDIJK, H.C.F., 1984, *Onderhandelen te goeder trouw*, Deventer, Kluwer.

VRANKEN, J.B.M., 1989, *Mededelings-, informatie- en onderzoeksplichten in het verbintenissenrecht*, Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, p. 226.

RECHTSPRAAK

ARBITRAGEHOF

18 FEBRUARI 1993

Voorzitter: de h. André

Rapporteurs: de hh. de Wasseige en Boel

Advocaten: mrs. Byl, Lemmens loco Simont en De Visscher

Spel en weddenschap – Verbod op loterijen – Handelspraktijken – Loterij als reclamemiddel – Grondrechten – Gelijkheid

De artt. 1 en 7 van de wet van 31 december 1851 op de loterijen, 1 van de wet van 6 juli 1964 betreffende de Nationale Loterij en 301 tot 304 Sw. houden geen schending in van de artt. 6 en 6bis Gw.

Belgische Staat t/ N.V. R.

I. Onderwerp

Bij arrest van 11 december 1991 in zake van de Belgische Staat, vertegenwoordigd door de Minister van Economische Zaken, tegen de N.V. R., heeft het Hof van Beroep te Bergen de volgende prejudiciële vraag gesteld:

«Schenden de artikelen 1, 7 en 8, van de wet van 31 december 1851 op de loterijen, artikel 1 van de wet van 6 juli 1964 betreffende de Nationale Loterij en de artikelen 301 tot 304 van het Strafwetboek de artikelen 6 en 6bis van de Grondwet?»

II. De rechtspleging in het bodemgeschied

Bij de Rechtbank van Koophandel te Brussel werd door de Belgische Staat een oorspronkelijk verzoek aanhangig gemaakt dat met name ertoe strekte de organisatie, door de N.V. R. van niet-toegelaten tombola's te doen ophouden; de Rechtbank van Koophandel heeft dat verzoek van de Belgische Staat afgewezen bij beslissing van 6 juli 1979, die door het Hof van Beroep te Brussel werd bekrachtigd in een arrest van 27 juli 1984.

Het Hof van Cassatie, in voorziening aangezocht door de Belgische Staat, heeft dat arrest vernietigd en de zaak verwezen naar het Hof van Beroep te Bergen, dat de voormelde prejudiciële vraag heeft gesteld.

...

IV. In rechte

...

B.2.1. Naar luid van artikel 1 van de wet van 31 december 1851 op de loterijen «zijn de loterijen verboden».

Hoofdstuk VII van het Strafwetboek («Overtreding van de wetten en verordeningen op loterijen, speelhuizen en pandhuizen») definieert in zijn artikelen 301 tot 304 de loterijen en bepaalt de sancties en vrijstellingen die in die aanleggenheid van toepassing zijn.

«Artikel 301. Als loterijen worden beschouwd alle verrichtingen die het publiek aangeboden worden en die bestemd zijn om winst te verschaffen door middel van het lot.»

«Artikel 302. De aanleggers, ondernemers, beheerders, aangestelden of agenten van niet wettelijk toegelaten loterijen worden gestraft met gevangenisstraf van acht dagen tot drie maanden en met geldboete van vijftig frank tot drieduizend frank.

De roerende goederen in de loterij ingelegd en die welke voor de dienst van de loterij gebruikt worden of bestemd zijn, worden verbeurd verklaard.

Wanneer een onroerend goed in de loterij is ingelegd, wordt de verbeurdverklaring niet uitgesproken; zij wordt vervangen door geldboete van honderd frank tot tienduizend frank.»

«Artikel 303. Met gevangenisstraf van acht dagen tot een maand en met geldboete van zesentwintig frank tot duizend frank of met een van die straffen alleen worden gestraft:

- Zij die briefjes van niet wettelijk toegelaten loterijen plaatsen, venten of verspreiden;
- Zij die door berichten, aankondigingen, aanplakbiljetten of door enig ander publiciteitsmiddel het bestaan van die loterijen doen kennen of de uitgifte van de loterijbriefjes bevorderen.

In alle gevallen worden de briefjes, alsook de berichten, aankondigingen of aanplakbiljetten, in beslag genomen en vernietigd.»

«Artikel 304. Van de straffen, in het vorige artikel bepaald, blijven vrij de omroepers en de aanplakkers die de persoon doen kennen van wie zij de voormelde briefjes of geschriften gekregen hebben.»

B.2.2. De wetgever heeft evenwel op dat principiële verbod van loterijen diverse uitzonderingen voorgeschreven.

B.2.3.a. Artikel 7 van de voormelde wet van 31 december 1851 bepaalt immers wat volgt:

«Buiten deze wet vallen de loterijen uitsluitend bestemd tot godvruchtige of liefdadige werken, tot bevordering van nijverheid en kunst of tot elk ander doel van algemeen nut, wanneer ze toegelaten zijn:

- Door het College van Burgemeester en Schepenen, indien de uitgifte van de loten alleen in de gemeente gedaan en aangekondigd wordt en slechts wordt gepubliceerd in de kranten die er worden gedrukt;
- Door de Bestendige Deputatie van de Provincieraad, indien de uitgifte der loten gedaan en aangekondigd wordt in verscheidene gemeenten van de provincie of wordt gepubliceerd in de kranten die er gedrukt worden;
- Door de Regering, indien de uitgifte der loten in meer dan één provincie gedaan en aangekondigd of gepubliceerd wordt.»

B.2.3.b. De wet van 6 juli 1964 betreffende de Nationale Loterij bepaalt van haar kant in artikel 1:

«De Minister van Financiën wordt ertoe gemachtigd biljetten uit te geven van een openbare loterij 'Nationale Loterij' genaamd.

De netto-winsten van de Nationale Loterij zijn bestemd voor de financiering van programma's tot hulpverlening aan de ontwikkelingslanden en meer in 't bijzonder voor de bevordering van de plattelandsbevolking.»

B.2.3.c. Die wet is opgeheven door de wet van 22 juli 1991, na de feiten die aan de rechter in het bodemgeschil zijn voorgelegd; die wet van 22 juli 1991 is in de prejudiciële vraag niet aan de orde. De artikelen 1 en 2 van die wet bepalen wat volgt:

«Artikel 1. Onder de benaming 'Nationale Loterij' wordt een openbare instelling opgericht met rechtspersoonlijkheid en ingedeeld bij de categorie C als bedoeld in artikel 1 van de wet van 16 maart 1954 betreffende de controle op sommige instellingen van openbaar nut.

De Nationale Loterij wordt onder het toezicht van de Minister van Financiën geplaatst.»

«Artikel 2. De Nationale Loterij wordt gelast, in het algemeen belang en volgens handelsmethodes, de openbare loterijen te organiseren in de vormen bepaald door de Koning op voordracht van de Minister van Financiën.

Die opdracht kan bij een in de Ministerraad overlegd koninklijk besluit worden uitgebreid tot alle vormen van wedenschappen, wedstrijden en kansspelen die bij de wet zijn toegestaan.»

B.2.4.a. Artikel 8 van de wet van 31 december 1851, als gewijzigd bij artikel 2 van de wet van 30 december 1867, maakte op het verbod van de loterijen ook een uitzondering voor:

«1° De financiële verrichtingen der vreemde machten, met premies gedaan of terugbetaalbaar bij wege van het lot, wanneer de uitgifte van de desbetreffende titels door de Regering toegelaten is;

2° De financiële verrichtingen van gelijke aard, gedaan door de provincies en gemeenten van het Rijk, alsook de verrichtingen der naamloze en tontine-vennootschappen die bovendien overgaan tot terugbetalingen met premies bij wege van het lot, wanneer die verrichtingen door de Regering toegelaten zijn.»

B.2.4.b. Artikel 8, 2°, van de wet van 31 december 1851, in zoverre het de «verrichtingen der (...) tontine-vennootschappen die bovendien overgaan tot terugbetalingen met premies bij wege van het lot, wanneer die verrichtingen door

de Regering toegelaten zijn» beoogt, is impliciet gewijzigd bij artikel 37 van de wet van 25 juni 1930 dat bepaalt wat volgt:

«Met loterijen worden gelijkgesteld en zijn strafbaar met de bij de artikelen 302 en 303 van het Strafwetboek voorziene straffen, alle spaar-, kapitalisatie- of verzekeringsverrichtingen houdende bijeenbrenging van sommen over de belanghebbenden om te slaan, 't zij bij loting, 't zij naar een overlevingsbepaling, ter uitsluiting van elke wetenschappelijk bepaalde verbintenis in verband met persoonlijke bijdragen en deelnemingen.»

Daaruit volgt dat artikel 8, 2°, van de wet van 31 december 1851, in zoverre het de tontine-vennootschappen beoogt, niet meer van kracht is, maar dat die vennootschappen krachtens artikel 37 van de wet van 25 juni 1930 verboden zijn.

B.2.4.c. Artikel 8, 2°, van dezelfde wet, in zoverre het overigens «de verrichtingen der naamloze (...) vennootschappen die bovendien overgaan tot terugbetaling met premies bij wege van het lot, wanneer die verrichtingen door de Regering toegelaten zijn» beoogt, is impliciet opgeheven door artikel 68 van de wet van 18 mei 1873 bevattende titel IX, boek I, van Wetboek van Koophandel, betreffende de vennootschappen, dat zelf is gewijzigd bij de wet van 29 mei 1886, waarvan de tekst thans voorkomt in artikel 100 van de gecoördineerde wetten op de handelsvennootschappen; dat artikel bepaalt:

«Obligaties die bij uitloting terugbetaalbaar zijn met een hoger bedrag dan de prijs van uitgifte, mogen door een naamloze vennootschap alleen worden uitgegeven indien de obligaties ten minste 3 ten honderd rente opbrengen, alle met eenzelfde bedrag terugbetaalbaar zijn en het bedrag der annuïteit, bevattende aflossing en rente, tijdens de gehele duur van de lening hetzelfde is.

Het totale bedrag van die obligaties mag in geen geval het gestorte maatschappelijk kapitaal te boven gaan.»

Daaruit volgt dat artikel 8, 2°, van de wet van 31 december 1851, in zoverre het de financiële verrichtingen van de naamloze vennootschappen beoogt, niet meer van kracht is, maar dat die toegelaten blijven mits in acht genomen worden de voorwaarden die zijn bepaald bij artikel 100 van de gecoördineerde wetten op de handelsvennootschappen.

B.3. Om de bestaanbaarheid van de desbetreffende normen met de artikelen 6 en 6bis van de Grondwet te beoordelen, moet het Hof eerst onderzoeken of de categorieën van personen tussen welke een ongelijkheid wordt aangevoerd, kunnen worden vergeleken.

De bij artikel 8 van de wet van 31 december 1851 en bij artikel 100 van de gecoördineerde wetten op de handelsvennootschappen beoogde financiële verrichtingen hebben gemeen dat de lottrekking slechts een bijkomstige modaliteit is van de verplichtingen van de lener. Heel anders is het bij de verrichtingen die zijn bedoeld in artikel 7 van de wet van 31 november 1851 en in artikel 1 van de wet van 6 juli 1964: in deze gevallen vormt de lottrekking de essentie zelf van die verrichtingen.

De categorie van organisatoren van de voormelde financiële verrichtingen en die van de organisatoren van de eigenlijke loterijen, zijn niet voldoende vergelijkbaar opdat een meer omstandige verantwoording van de verschillende behandeling vereist zou zijn in het licht van de artikelen 6 en 6bis van de Grondwet.

Uit het dossier van de voorgaande rechtspleging blijkt dat de onderscheiden die bestaan binnen de categorie van de organisatoren van voormelde financiële verrichtingen voor het rechtscollège dat de prejudiciële vraag heeft gesteld, niet aan de orde zijn, zodat het Hof hieraan geen nader onderzoek behoeft te wijden.

B.4. Daaruit volgt dat het Hof, teneinde zich ervan te vergewissen dat de artikelen 6 en *6bis* van de Grondwet niet geschonden zijn, enkel moet nagaan of er een verantwoording bestaat voor de verschillende behandeling die voortvloeit uit het feit dat de wetgever wat de eigenlijke loterijen betreft een onderscheid heeft gemaakt tussen die welke verboden zijn (artikel 1 van de wet van 31 december 1851, de artikelen 301 tot 304 van het Strafwetboek), en die welke door hem zijn toegelaten (artikel 1 van de wet van 6 juli 1964) of toegelaten kunnen worden door de door hem aangewezen overheid (artikel 7 van de wet van 31 december 1851).

B.5. De grondwettelijke regels van de gelijkheid der Belgen voor de wet en van de niet-discriminatie sluiten niet uit dat een verschil in behandeling tussen bepaalde categorieën van personen zou worden ingesteld, voor zover voor het criterium van onderscheid een objectieve en redelijke verantwoording bestaat. Het bestaan van een dergelijke verantwoording moet worden beoordeeld, rekening houdend met het doel en de gevolgen van de bestreden maatregel en met de aard van de in het geding zijnde beginselen; het gelijkheidsbeginsel is geschonden wanneer vaststaat dat geen redelijk verband van evenredigheid bestaat tussen de aangewende middelen en het beoogde doel.

B.6.1.a. Uit de parlementaire voorbereiding van de wet van 31 december 1851 blijkt dat de wetgever de organisatie van loterijen heeft willen veroordelen, nu hij ze beschouwde als een immorele manier om zich te verrijken, omdat uitsluitend een beroep gedaan wordt op het lot, afgezien van het feit dat de speellust erdoor wordt aangewakkerd.

Het principe van het verbod en de beweegredenen daarvoor zijn in de loop van de parlementaire voorbereiding bij herhaling beklemtoond: «... la loterie, en thèse générale, est un délit, c'est un moyen d'acquérir que nous ne pouvons pas permettre» (*Hand. en Gedr.St., Senaat*, 1851-52, pp. 137 en 139).

Datzelfde beginsel is later in de parlementaire voorbereiding van de wetten van 6 juli 1964 en 22 juli 1991 betreffende de Nationale Loterij bevestigd.

B.6.1.b. De wetgever heeft niettemin gemeend een uitzondering op dat beginsel te kunnen maken, wanneer de loterijen uitsluitend bestemd zijn «tot godvruchtige of liefdadige werken, tot bevordering van nijverheid en kunst of tot elk ander doel van algemeen nut» (artikel 7 van de wet van 31 december 1851).

B.6.1.c. Hetzelfde motief — doelstelling van openbaar nut — is aangevoerd bij de parlementaire voorbereiding van de wet van 6 juli 1964 waarmee de wetgever zelf en in een specifieke tekst de organisatie van een openbare loterij, Nationale Loterij genaamd, heeft toegelaten: «Les bénéfices produits par la loterie devront être affectés à des oeuvres ayant un caractère humanitaire et profiteront aux pays en voie de développement» (*Gedr.St., Kamer*, 741/6, verslag, pp. 8 en 9).

Artikel 1, tweede lid, van de wet van 6 juli 1964 bepaalt: «De netto-winsten van de Nationale Loterij zijn bestemd

voor de financiering van programma's tot hulpverlening aan de ontwikkelingslanden en meer in 't bijzonder voor de bevordering van de plattelandsbevolking.»

B.6.1.d. Zo merkt het Hof ook op dat, hoewel die nieuwe wetgeving niet in het geding is, artikel 2 van de wet van 22 juli 1991 betreffende de Nationale Loterij voorschrijft dat zij de openbare loterijen organiseert «in het algemeen belang».

B.6.2. Uit het feit dat de wetgever, die om de voormelde redenen het beginsel van het verbod van de loterijen, afgezwakt door sommige uitzonderingen, in stand heeft gehouden, heeft kunnen oordelen dat zulk een maatregel het publiek ook kon beschermen tegen de risico's die voortvloeien uit de speelsucht, volgt niet dat die overweging zijn voornaamste doel is geweest. Het objectief, adequaat en evenredig karakter van het criterium van het door de wetgever gemaakte onderscheid, dient enkel te worden beoordeeld ten aanzien van de in B.6.1 vermelde doelstellingen.

B.7.1. Door te bepalen dat het verbod op de loterijen kan worden opgeheven ten voordele van de loterijen waarvan de winsten aan voormelde doeleinden van algemeen belang worden besteed, heeft de wetgever een objectief criterium van onderscheid in aanmerking genomen.

B.7.2. Wat de overeenstemming betreft tussen het gekozen systeem en het nagestreefde doel, heeft de wetgever, na het beginsel van het verbod van de loterijen te hebben gesteld, strikt willen toezien op de gevallen waarin of de wijze waarop daarvan kon worden afgeweken.

De techniek van de door of krachtens de wet, geval per geval, gegeven toelating, waaraan voorwaarden kunnen worden verbonden, beantwoordt aan het door de wetgever nagestreefde doel, namelijk de loterijen in beginsel te verbieden en van dat beginsel slechts restrictief af te wijken.

Overigens blijkt uit het criterium van de besteding van de winsten aan doelstellingen van algemeen of humanitair belang als voorwaarde voor toelating van de loterij, op pertinente wijze de zorg van de wetgever om enkel in het belang van de gemeenschap van het principiële verbod af te wijken.

B.7.3. Daaruit volgt dat de wetgever, in zoverre hij in het algemeen de loterijen verbiedt maar zelf of door machtiging van een andere overheid loterijen toestaat waarvan de winsten besteed worden aan doeleinden van humanitaire aard of van openbaar nut, een onderscheid in het leven heeft geïmplementeerd dat aan het nagestreefde doel beantwoordt.

B.8. In zoverre de wetgever de loterijen verbiedt behalve die welke zijn toegelaten krachtens artikel 7 van de wet van 31 december 1851 en artikel 1 van de wet van 6 juli 1964, ongeacht of zij gratis zijn of ervoor moet worden betaald, heeft hij geen maatregel genomen die onevenredig is met het nagestreefde doel. De wet verbiedt immers niet dat de personen of organisaties die een loterij willen organiseren maar niet voldoen aan de voorwaarden, biljetten kopen die door een erkende loterij zijn uitgegeven en die biljetten nadien zelf in omloop brengen.

B.9. De artikelen 301 tot 304 van het Strafwetboek bestraffen de inbreuken op de artikelen 1 en 7 van de wet van 31 december 1851, en op de wet van 6 juli 1964. Nu die bepalingen geen schending van de artikelen 6 en *6bis* van de Grondwet inhouden, geldt hetzelfde voor de artikelen 301 tot 304 van het Strafwetboek.

Om die redenen, zegt het Hof voor recht: De artikelen 1 en 7 van de wet van 31 december 1851 op de loterijen, artikel 1 van de wet van 6 juli 1964 betreffende de Nationale Loterij

en de artikelen 301 tot 304 van het Strafwetboek houden geen schending in van de artikelen 6 en 6bis van de Grondwet

NOOT – Dat arrest van Hof Bergen, dat de prejudiciële vraag heeft gesteld, is vermoedelijk gewezen op verwijzing door Cass., 24 september 1987, *R.W.*, 1987-88, 849, met noot van A. Vandeplas, *Pas.*, 1988, I, nr. 54, met conclusie van advocaat-generaal B. Janssens de Bisthoven.

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER – 26 OKTOBER 1992

Voorzitter: de h. Marchal

Rapporteur: mevr. Charlier

Openbaar ministerie: de h. Leclercq

Advocaat: mr. Dassesse

Ziekte- en invaliditeitsverzekering – 1. Arbeidsongeschiktheid – Uitkeringen – Moratoire interest – Verzekeringsinstelling – Ingebrekestelling – Begrip – 2. Arbeidsongeschiktheid – Einde – Betwisting – In het gelijk gestelde werknemer – Genoten werkloosheidsuitkeringen – Vordering op verzekeringsinstelling – Hoegrootheid – Interest

1. *Om moratoire interest te kunnen vorderen op de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, moet de rechthebbende in de ingebrekestelling aan zijn verzekeringsinstelling duidelijk en ondubbelzinnig te kennen geven dat hij wil dat zij als schuldenaar haar verbintenis uitvoert.*

2. *De werknemer die de beslissing «einde arbeidsongeschiktheid» betwist en in het gelijk wordt gesteld, en die inmiddels tot de werkloosheidsuitkeringen was toegelaten, kan van de verzekeringsinstelling alleen het verschil terugvorderen tussen het totaal van de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen en het door die instelling aan de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening terugbetaalde bedrag. De eventuele interest kan slechts op dat bedrag worden toegekend.*

Nationaal Verbond van Socialistische Mutualiteiten t/ C.
en R.I.Z.I.V.

Gelet op het bestreden arrest, op 8 februari 1991 door het Arbeidshof te Luik gewezen;

Over het middel: schending van de artikelen 1126, 1129, 1131, 1139, 1146, 1147, 1153, 1234, 1235, 1236, 1271, 2°, 1289, 1290, 1291, 1319, 1320, 1322 van het Burgerlijk Wetboek, 23, 24, 26, 704, eerste lid, 780, 3°, 1026, 3°, van het Gerechtelijk Wetboek, 3, tweede lid, 42, 1°, 50, eerste lid, 51, 56, § 1, 57, § 1, 5°, 91, 93, 3°, b, 100, laatste lid, 123, § 3, van de wet van 9 augustus 1963 tot instelling en organisatie van een regeling voor verplichte ziekte- en invaliditeitsverzekering, 142, § 2, tweede lid, van het koninklijk besluit van 20 december 1963 betreffende arbeidsvoorziening en werkloosheid (met de wijzigingen van de bovenvermelde wettelijke bepalingen op de datum van het bestreden arrest) en 97 van de Grondwet,

doordat het arrest, nu vaststaat dat: 1) verweerder op 6 september 1985 de «betekening van einde arbeidsonge-

schiktheid» heeft ontvangen van de gewestelijke commissie van de geneeskundige raad voor invaliditeit (GRI), waarin wordt vastgesteld dat vanaf 10 september 1985 zijn graad van arbeidsongeschiktheid geen recht meer verleent op invaliditeitsuitkeringen en waarin hem wordt verzocht het werk te hervatten of zich als werkzoekende bij de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening (RVA) in te schrijven; 2) eiser in zijn verzoekschrift van 16 september 1985, dat bij aangetekende brief van 18 september 1985 aan de Arbeidsrechtbank te Verviers is gericht, verklaarde «niet akkoord te (kunnen) gaan met die beslissing... mijn invaliditeit bedraagt meer dan 66%»; 3) die rechtbank, na een vonnis alvorens recht te doen ter aanstelling van een geneesheer-deskundige, in zijn op 7 september 1987 ten aanzien van het RIZIV op tegenspraak en ten aanzien van eiser bij verstek gewezen vonnis «voor recht zegt dat (verweerder) op 10 september 1985 meer dan 66,5% arbeidsongeschikt was; daardoor kan hij gedurende die periode aanspraak maken op de ZIV-uitkeringen»; 4) tengevolge van dat vonnis eiser (via de «Fédération de l'Union mutualiste verviétoise») verweerder op 18 november 1987 de staat heeft toegestuurd van de achterstallige invaliditeitsuitkeringen van 10 september 1985 tot 31 oktober 1987 ten belope van 911.403 frank, waarvan (inzonderheid) de terugbetaling aan de RVA van de werkloosheidsuitkeringen ten belope van 564.151 frank dient te worden afgetrokken, dus een nog verschuldigd saldo van 339.989 frank dat hem wordt overgemaakt; 5) verweerder in zijn aangezekend verzoekschrift van 1 februari 1988 aan de Arbeidsrechtbank te Verviers «ter aanvulling van (zijn) verzoekschrift van 16 september 1985» de toekenning vroeg (zowel door het RIZIV als door eiser) van de interest tegen de wettelijke rentevoet op het bedrag van 911.403 frank vanaf de gemiddelde datum waarop de schuld diende te worden betaald», die rechtsvordering ten aanzien van eiser gegrond verklaart en hem met bevestiging van het beroepen vonnis van de Arbeidsrechtbank te Verviers van 22 mei 1989 veroordeelt tot betaling aan verweerder van de wettelijke interest op het voormeld bedrag van 911.403 frank, met de vermelding «dat (die) vanaf de respectieve vervaldagen van de wettelijke uitkeringen is beginnen te lopen, en ten vroegste vanaf 16 september 1985», op grond, enerzijds, «dat de verplichting tot betaling van de invaliditeitsuitkeringen een verplichting uitmaakt die, in de zin van artikel 1153 van het Burgerlijk Wetboek, alleen betrekking heeft op de betaling van een bepaalde geldsom en deswege, bij vertraging in de uitvoering en wanneer de schuldenaar is aangemaand te betalen, de verplichting inhoudt de in die bepaling vastgelegde interest te betalen; dat het beroep (van verweerder) tegen de beslissing van arbeidsongeschiktheid ongetwijfeld de betaling van de ziekte- en invaliditeitsuitkeringen beoogde, nu het vonnis van 7 september 1985 overigens besliste dat (hij) vanaf 10 september 1985, datum van zijn werkhervatting, toegelaten en vergoed kon worden, ten aanzien van (eiser) die partij was in het proces; dat (eiser) door de neerlegging van het gedinginleidend verzoekschrift van dat beroep op 16 september 1985, gemaand werd zijn wettelijke verplichtingen na te komen; dat (dit) vonnis, in zoverre het de beslissing van arbeidsongeschiktheid vernietigt, geen recht op vergoeding doet ontstaan maar vaststelt en voor recht zegt dat (verweerder) op de datum van zijn werkhervatting voldeed aan de voorwaarden voor de toekenning van de genoemde uitkeringen; dat het recht op uitkering vanaf 10 september

1985 bestond; dat het feit dat het bestaan ervan wegens het geschil pas bij vonnis van 7 september 1987 werd erkend, daaraan niets afdoet, aangezien het vonnis vaststelt dat de toekenningsvoorwaarden waren vervuld op de datum van de werkhervatting; dat de ingebrekestelling, te weten het neerleggen van het gedinginleidend verzoekschrift van 16 september 1985, bijgevolg zeker geldig was; dat (eiser) ten onrechte betoogt dat hij, wegens de beslissing van arbeidsgeschiktheid van de gewestelijke commissie van de geneeskundige raad voor invaliditeit, de wettelijke uitkeringen niet meer hoefde te betalen, terwijl het recht op betaling daarvan afhangt van het feit of de wettelijke toekenningsvoorwaarden al dan niet vervuld zijn; dat bij een desbetreffend geschil de gerechtelijke beslissing juist vaststelt of die voorwaarden op de referentiedatum nog steeds waren vervuld en als dusdanig ook of de verzekeringsinstelling op dat ogenblik al dan niet zijn verplichtingen is nagekomen» en, anderzijds, met betrekking tot de grondslag voor de berekening van de moratoire interest, dat volgt uit artikel 142, § 2, van het koninklijk besluit van 20 december 1963 inzake werkloosheid, dat bepaalt dat indien de werknemer, die bij toepassing van de genoemde verzekeringsregeling als geschikt wordt beschouwd, die beslissing betwist en in het gelijk wordt gesteld door de arbeidsrechtbank, hij van het genot der werkloosheidsuitkeringen wordt uitgesloten vanaf de dag waarop hij opnieuw werd toegelaten; «dat de werkloosheidsuitkeringen die tot de dag waarop hij opnieuw werd toegelaten zijn ontvangen, een onverschuldigde betaling worden die in beginsel te zijnen laste moeten worden terugbetaald en dat de ziekte- en invaliditeitsuitkeringen vanaf dezelfde dag betaalbaar zijn, nu de wet de verzekeringsinstelling verplicht het onverschuldigd betaalde in de plaats van de gerechtigde terug te betalen; dat het recht op de ziekte- en invaliditeitsuitkeringen niet beperkt is tot het saldo, maar integendeel het totaal van die uitkeringen betreft; het feit in het gelijk te zijn gesteld, zoals dat in (genoemd) artikel 142, § 2, wordt bedoeld, aantoonde dat die uitkeringen te laat zijn betaald, zodat de grondslag van de met toepassing van artikel 1153 van het Burgerlijk Wetboek verschuldigde moratoire interest bestaat in het totaal bedrag van die uitkering en niet in het saldo na aftrek van de aan de RVA terugbetaalde bedragen».

terwijl, eerste onderdeel, de moratoire interest in de regel alleen verschuldigd is als de schuldenaar in gebreke is gesteld het bedrag te betalen; de schuldenaar in gebreke wordt gesteld door een aanmaning of een andere gelijkwaardige handeling waaruit blijkt dat de schuldeiser wil dat zijn schuldenaar zijn verbintenis uitvoert; (...)

derde onderdeel, de grondslag van de vergoedende interest alleen het bedrag van de vaststaande en opeisbare schuldvordering kan zijn die de in gebreke blijvende schuldenaar aan de schuldeiser moet betalen; de betwiste beslissing van «einde arbeidsongeschiktheid» van 6 september 1985 van de G.R.I. aan verweerder, voor de periode van 10 september 1985 tot 7 september 1987, datum van het vonnis waarbij hij in het gelijk wordt gesteld, een recht op werkloosheidsuitkeringen verleent, waarvan het arrest vaststelt dat hij daarvan tot beloop van een bedrag van 564.151 frank heeft genomen; (...)

Wat het eerste onderdeel betreft :

Overwegende dat het Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering (RIZIV), ingevolge de bepalingen van de wet van 9 augustus 1963, niet verplicht is aan de rechthebbers de vergoedingen en de moratoire interest daarop te betalen; dat die verplichting alleen rust op de verzekeringsinstellingen, die de schuldenaars van de verzekerden zijn;

Overwegende dat artikel 1146 van het Burgerlijk Wetboek bepaalt dat schadevergoeding eerst dan verschuldigd is wanneer de schuldenaar in gebreke is zijn verbintenis na te komen, behalve indien hetgeen de schuldenaar zich verbonden heeft te geven of te doen, niet gegeven of gedaan kon worden dan binnen een bepaalde tijd, die hij heeft laten voorbijgaan; dat die bepaling impliceert dat de schuldeiser om schadevergoeding te kunnen vorderen, te dezen bestaande in de wettelijke interest bepaald bij artikel 1153 van het Burgerlijk Wetboek, in de regel aan zijn schuldenaar duidelijk en ondubbelzinnig dient te kennen te hebben gegeven dat hij wil dat de verbintenis wordt uitgevoerd;

Dat in de wet van 9 augustus 1963 op die regel geen uitzondering wordt gemaakt;

Overwegende dat de rechthebber, om moratoire interest te kunnen vorderen op de uitkeringen volgens de regeling inzake verzekering tegen arbeidsongeschiktheid ten voordele van de werknemers, aan de uitkeringsplichtige, dat wil zeggen de verzekeringsinstelling, in de ingebrekestelling duidelijk en ondubbelzinnig dient te kennen te geven dat hij wil dat die schuldenaar zijn verbintenis uitvoert;

Overwegende dat het arrest alleen zegt dat eiser werd aangemaand door het neerleggen van het door verweerder bij de arbeidsrechtbank ingediende verzoekschrift tegen de beslissing van de gewestelijke commissie van de geneeskundige raad voor invaliditeit van het R.I.Z.I.V.;

Dat het arbeidshof, door die overweging, zijn beslissing tot veroordeling van eiser in de betaling van moratoire interest niet naar recht verantwoordt;

Dat het onderdeel in zoverre gegrond is;

Wat het derde onderdeel betreft :

Overwegende dat artikel 142, § 2, tweede lid, van het koninklijk besluit van 20 december 1963 betreffende arbeidsvoorziening en werkloosheid bepaalt dat een werknemer, indien hij de beslissing van «einde arbeidsongeschiktheid» die hem werd betekend, betwist en daarbij in het gelijk wordt gesteld, van het genot der werkloosheidsuitkeringen wordt uitgesloten vanaf de dag waarop hij opnieuw is toegelaten en dat «in dat geval de verzekeringsinstelling aan de Rijksdienst (voor Arbeidsvoorziening) het bedrag van de intussen aan de werknemer uitbetaalde werkloosheidsuitkeringen terugbetaalt, tot beloop van het totaal der achterstallige uitkeringen van de ziekte- en invaliditeitsverzekering waarop de betrokkene recht heeft»;

Overwegende dat daaruit volgt dat de werknemer van de verzekeringsinstelling alleen het verschil kan terugvorderen tussen het totaal van de ziekte- en invaliditeitsuitkeringen en het aan de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening terugbetaalde bedrag;

Dat het arrest bijgevolg zijn beslissing, dat eiser interest verschuldigd is op het totaal van de aan verweerder verschuldigde achterstallige uitkeringen, niet naar recht verantwoordt;

Dat het onderdeel gegrond is;

...

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER – 26 OKTOBER 1992

Voorzitter-rapporteur: de h. Marchal

Openbaar ministerie: de h. Leclercq

Advocaten: mrs. Bützler en Draps

Ondernemingsraad – Veiligheidscomité – Verkiezingen – Beroep bij arbeidsgerecht – Betrokken partijen – Identiteit en adres – Neerlegging – Verzuim – Gevolg

Het verzuim van een partij die beroep instelt inzake verkiezingen voor de ondernemingsraad of het veiligheidscomité, in limine litis bij de griffie van de arbeidsrechtbank waarbij de zaak aanhangig is, de identiteit en het volledig adres van de betrokken partijen neer te leggen, leidt op zichzelf niet tot niet-ontvankelijkheid van de vordering ten aanzien van de betrokken partijen die regelmatig in de zaak zijn opgeroepen.

De rechter moet in voorkomend geval de eisende partij gelasten de procedure te regulariseren, zodat de naar zijn oordeel betrokken partijen behoorlijk kunnen worden opgeroepen.

Algemeen Christelijk Vakverbond t/ Algemeen Belgisch Vakverbond en C.

Gelet op het bestreden arrest, op 19 november 1991 door het Arbeidshof te Luik gewezen;

...

Overwegende dat, krachtens artikel 80, 3°, van het koninklijk besluit van 18 oktober 1990 betreffende de ondernemingsraden en de comités voor veiligheid, gezondheid en verfraaiing van de werkplaatsen, een partij, die een beroep instelt als bedoeld in de artikelen 24 van de wet van 20 september 1948, of 1, § 4, h, van de wet van 10 juni 1952, ertoe gehouden is «in limine litis» bij de griffie van de arbeidsrechtbank waarbij de zaak aanhangig is de identiteit en het volledig adres van de betrokken partijen neer te leggen;

Dat, naar luid van artikel 81, 1°, van dat koninklijk besluit, onder betrokken partij moet worden verstaan elke persoon, representatieve werknemersorganisatie of representatieve organisatie van kaderleden die in het kader van de procedure in het geding wordt betrokken;

Overwegende dat noch uit artikel 80 van het koninklijk besluit van 18 oktober 1990 noch uit enige andere wettelijke bepaling blijkt dat het verzuim bij de formaliteit, op zichzelf, leidt tot niet-ontvankelijkheid van de vordering ten aanzien van de betrokken partijen die regelmatig in de zaak zijn opgeroepen;

Dat de rechter uitspraak moet doen over de tussen de partijen gerezen geschillen inzake de hoedanigheid van de personen en organisaties waarvan de identiteit en het adres niet ter griffie zijn neergelegd en, eventueel, de eisende partij moet gelasten de procedure te regulariseren, zodat de naar zijn oordeel betrokken partijen behoorlijk kunnen worden opgeroepen;

Overwegende dat het arbeidshof, waarbij een dergelijk geschil aanhangig was, de vordering niet ontvankelijk heeft verklaard, op grond dat de identiteit en het adres van de personen die het als betrokken partijen in de zin van voormeld artikel 81 beschouwt, niet ter griffie werden neergelegd;

Dat het arbeidshof artikel 80 van het koninklijk besluit van 18 oktober 1990 schendt;

...

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER – 9 NOVEMBER 1992

Voorzitter: de h. Marchal

Rapporteur: mevr. Charlier

Openbaar ministerie: de h. Leclercq

Advocaat: mr. Delahaye

Advocaat – Raad van de Orde – Tuchtzaken – Kennisneming – Rechtsbedeling – Openbare orde

Krachtens art. 457 Ger.W. neemt de raad van de Orde van Advocaten kennis van tuchtzaken door toedoen van de stafhouder.

Die regel is van wezenlijk belang voor de rechtsbedeling en raakt dus de openbare orde.

S. t/ Procureur-generaal bij het Hof van Beroep te Brussel

Gelet op de beslissing die op 10 maart 1992 door de tuchtraad van beroep van de balies van het rechtsgebied van het Hof van Beroep te Brussel is gewezen;

Gelet op de beschikking van 2 september 1992 van de eerste voorzitter, waarbij de zaak naar de derde kamer wordt verwezen;

Over het derde middel: schending van de artikelen 2, 457, 860, 861, 862, 864, 865 van het Gerechtelijk Wetboek en 148 van het huishoudelijk reglement van de balie te Nijvel,

doordat de bestreden beslissing de beroepen beslissing van de tuchtraad van de Orde van Advocaten van de balie te Nijvel bevestigt, waarbij de telastleggingen 3, 4 en 5 bevestigd worden verklaard en ten laste van eiser de straf schraping wordt uitgesproken, na te hebben beslist dat, hoewel de dagvaarding van 31 december 1990, die echter pas op 4 januari 1991 is verstuurd, in eigen naam door de verslaggever en niet door de stafhouder is getekend, niet hoeft te worden nagegaan of de dagvaarding, die aan de veroordeling bij verstek is voorafgegaan, regelmatig is, op grond dat eisers verzet tegen die beslissing bij verstek is aangenomen,

terwijl de artikelen 457 van het Gerechtelijk Wetboek, dat bepaalt dat de Raad van de Orde kennis neemt van de tuchtzaken door toedoen van de stafhouder en 148 van het huishoudelijk reglement dat bepaalt dat de stafhouder, bij het einde van het onderzoek, kan beslissen dat de betrokken advocaat naar de tuchtraad van de Orde wordt verwezen, normen van rechterlijke organisatie zijn waarvan de schending niet kan worden gedekt door het feit dat ze door eiser niet is opgeworpen of dat de beroepen beslissing op tegenspraak is gewezen; daaruit volgt dat de raad van de Orde, en vervolgens de raad van beroep, nu hij niet door toedoen van de stafhouder regelmatig was geadieerd, geen kennis kon nemen van de vervolgingen ten laste van eiser;

Overwegende dat artikel 457 van het Gerechtelijk Wetboek bepaalt dat de raad van de Orde, door toedoen van de stafhouder, kennis neemt van de tuchtzaken;

Dat die bepaling een regel uitvaardigt die van wezenlijk belang is voor de rechtsbedeling en dus de openbare orde raakt;

Overwegende dat de bestreden beslissing vaststelt dat de dagvaarding door de verslaggever en niet door de stafhouder is getekend;

Dat de bestreden beslissing, door te zeggen dat de tuchtvordering ontvankelijk is op grond dat eiser voor de raad van de Orde is verschenen «zonder een grief tegen de vroegere rechtspleging op te werpen», de voornoemde bepaling schendt;

...

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER – 20 NOVEMBER 1992

Voorzitter: mevr. Baeté-Swinnen

Rapporteur: de h. Waüters

Openbaar ministerie: de h. De Swaef

Advocaat: mr. Houtekier

Wegverkeer – Wegverkeersreglement – Openbare weg

Een openbare weg in de zin van art. 1 van het Wegverkeersreglement is een weg die openstaat voor alle weggebruikers.

N.V. A. e.a. t/ M.

Gelet op het bestreden arrest, op 11 maart 1991 gewezen door het Hof van Beroep te Brussel;

Gelet op het verzoekschrift tot cassatie, dat aan dit arrest is gehecht en daarvan deel uitmaakt;

Wat het derde onderdeel betreft:

Overwegende dat een openbare weg is in de zin van artikel 1 van het Wegverkeersreglement een weg die openstaat voor alle weggebruikers;

Overwegende dat de appelrechter vaststelt: 1. dat de weg waaruit verweerster kwam gereden «voor de weggebruikers van de Kortakkerstraat alle kenmerken vertoont van een openbare weg»; 2. «dat deze weggebruikers er zich geen rekenschap van kunnen geven dat hij slechts een aansluiting is naar de privé-parkeerplaats en/of de speelplaats van de gemeentelijke school»; 3. «dat geen enkele aanduiding van een privé-weg is aangebracht» en 4. «dat deze weg bovendien niet uitsluitend toegankelijk is voor een welbepaalde categorie van weggebruikers – leerkrachten, ouders van leerlingen»;

Dat hij op grond van die vaststellingen oordeelt dat de weg die door verweerster bereden werd «openstaat voor het verkeer in het algemeen, te weten voor alle bezoekers van de school» en de vordering van verweerster gegrond verklaart;

Dat het arrest aldus het begrip «openbare weg» in de zin van artikel 1 van het Wegverkeersreglement miskent;

Dat het onderdeel gegrond is;

...

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER – 26 NOVEMBER 1992

Voorzitter: de h. Sace

Rapporteur: de h. Parmentier

Openbaar ministerie: mevr. Liekendael

Advocaten: mrs. Van Ommeslaghe en Simont

Cheque – Verjaring – Art. 52bis Chequewet

De rechtsvordering die art. 52bis Chequewet aan de houder van een verjaarde cheque toekent, is een gemeenrechtelijke rechtsvordering. De uitoefening ervan dient op de onderliggende rechtsverhouding gegrond te zijn.

C. t/ Van K.

Gelet op de bestreden arresten, op 13 juni 1989 en 25 februari 1991 door het Hof van Beroep te Brussel gewezen;

Over het eerste middel: schending van artikel 52bis van de wet van 1 maart 1961 betreffende de invoering in de nationale wetgeving van de eenvormige wet op de cheque en de inwerkingtreding van deze wet,

doordat het hof van beroep in zijn arrest van 13 juni 1989 heeft geoordeeld dat «(eiser) toegeeft dat de cheque bij zijn aanbidding verjaard was; dat hij op grond van artikel 52bis van de eenvormige wet betoogt dat hij een rechtsvordering tegen (verweerder) behoudt aangezien hij aantoonde dat laatstgenoemde geen fonds had bezorgd; dat hij evenwel over het hoofd ziet dat die rechtsvordering, niettegenstaande dat artikel, niet meer onder toepassing van het wisselrecht valt, zodat hij om betaling van het betwiste bedrag te krijgen, thans op de oorspronkelijke overeenkomst dient te steunen»; het hof van beroep, in zijn arrest van 25 februari 1991, erop wijst dat «het arrest van het hof van 13 juni 1989 inzonderheid heeft beslist dat de op artikel 52bis van de eenvormige Chequewet gegronde rechtsvordering niet meer onder de toepassing van het wisselrecht valt» en daaraan toevoegt dat «die mening overeenstemt met de leer van Van Ryn en Heenen (III, uitg. 1981, nrs. 623 en 624)»,

terwijl de rechtsvordering die, volgens de in het middel aangewezen wetsbepaling in geval van verjaring blijft bestaan tegen de trekker die geen fonds bezorgd heeft, onder toepassing van het wisselrecht valt; daaruit volgt dat het hof van beroep niet, zonder schending van die wetsbepaling, eiser kon verplichten op de oorspronkelijke overeenkomst te steunen om zijn rechtsvordering te doen aannemen:

Overwegende dat uit de stukken waarop het Hof vermag acht te slaan, blijkt dat de dekking van verweerders rekening ontoereikend was voor de betaling van de aan eiser afgegeven cheque van 500.000 frank, en dat van 7 december 1982, datum van zijn uitgifte, tot 17 augustus 1983, datum waarop hij ter betaling is aangeboden;

Overwegende dat artikel 52bis van de wet van 1 maart 1961 betreffende de invoering in de nationale wetgeving van de eenvormige wet op de cheque en de inwerkingtreding van deze wet, bepaalt dat in geval van verjaring een rechtsvordering blijft bestaan tegen de trekker die geen fonds bezorgd heeft, en tegen een trekker of een endossant die zich onrechtmatig mocht hebben verrijkt;

Dat de bij die wetsbepaling ingestelde rechtsvordering een rechtsvordering van gemeen recht is;

Overwegende dat het bestreden arrest van 13 juni 1989 bijgevolg artikel 52bis niet schendt door te beslissen dat de door eiser uitgeoefende rechtsvordering niet onder toepassing van het wisselrecht valt, zodat de uitoefening ervan op de onderliggende rechtsverhouding gegrond dient te zijn;

Dat het middel faalt naar recht;

...

HOF VAN BEROEP TE GENT

15e KAMER 2 NOVEMBER 1992

Voorzitter: de h. Castermans

Openbaar ministerie: de h. Maes (gunstig advies)

Advocaten: mrs. Heyndrickx en Grootaert

Huwelijk – Opheffing van leeftijdsvereiste

Op verzoek van de ouders van een vijftienjarig meisje wordt opheffing van het huwelijksverbod voor minderjarigen verleend, gelet op de zwangerschap en de psychische rijpheid van de betrokkene.

B. en V.

In hun op 16 september 1992 ter griffie van de Jeugdrechtbank te Gent neergelegd verzoekschrift, verklaarden de appellanten toestemming te geven aan hun dochter Cindy B., geboren op 29 november 1976, om in het huwelijk te treden met Philippe Van H., geboren op 1 december 1971. Zij vorderden de jeugdrechtbank de verbodsbepaling van artikel 144 B.W. op te heffen. De rechtbank wees dit verzoek af als ongegrond.

Wanneer de wetgever de minimumleeftijd om in het huwelijk te treden zowel voor mannen als vrouwen op 18 jaar heeft gebracht, dan meende hij dat het huwelijk van minder dan 18-jarigen niet absoluut kon worden vermeden, gezien de maatschappelijke ongewenste situaties die daardoor tot stand zouden kunnen komen. Aldus werd duidelijk gedacht aan het zwangere meisje dat anders verplicht zou zijn in concubinaat te leven met de vader van haar kind zolang zij zelf niet meerderjarig zou zijn (*Gedr.St., Kamer, 1988-89, nr. 42/3, p. 10*).

In alle gevallen waarin de jeugdrechtbank uitspraak moet doen over een vraag tot opheffing van de minimumleeftijdsvereisten, dient zij het criterium van de gewichtige redenen toe te passen.

Hoewel de zwangerschap van de aanstaande bruid vóór de hervorming van het afstammingsrecht meestal als een gewichtige reden tot ontheffing van de leeftijdsvoorwaarde werd beschouwd ten einde het kind in staat te stellen een wettig statuut te verwerven en ook om de moeder elke oneer te besparen, dan is er thans sinds de wet van 31 maart 1987 geen ongelijkheid meer tussen de binnen of buiten het huwelijk geboren kinderen en wordt ook de concubinaatsrelatie niet meer zo ongunstig beoordeeld. Niettemin kan nog steeds gesteld worden dat het in het formele belang is van het kind om binnen het huwelijk geboren te worden, nu het dan vanaf de geboorte een juridische vader heeft. Er zijn

tenslotte de morele beweegredenen waarmee de rechter rekening dient te houden.

Ook al zijn het de ouders die de opportuniteit van het huwelijk beoordelen, toch dient de rechter aan wie dispensatie van leeftijd wordt gevraagd, ook rekening te houden met de psychische rijpheid van de verloofden, hetgeen een prognose inhoudt omtrent de kansen op welslagen van het voorgenomen huwelijk.

De zwangerschap van Cindy B., die zestien jaar wordt, wordt door het overgelegde medisch attest bewezen. Uit de gegevens van de zaak en het verhoor van alle betrokkenen voor het Hof blijkt dat hun beslissing weloverwogen en gefundeerd is en dat beide verloofden voldoende maturiteit blijken te bezitten. Mede gelet op de familie-omstandigheden en de aangevoerde beweegredenen van ethische en godsdienstige aard is het verzoek tot dispensatie gerechtvaardigd.

NOOT – Zie verderop in dit nummer (p. 1168) het vonnis van de Jeugdrechtbank te Gent van 12 oktober 1992 dat door bovenstaand arrest gewijzigd wordt.

ARBEIDSHOF TE ANTWERPEN

3e KAMER – 3 NOVEMBER 1992

Voorzitter: de h. Marcelis

Raadsheren in sociale zaken: de hh. Vangheluwe en Leybaert

Advocaten: mrs. Huyskens loco Deprez en Firlefijn

Arbeidsongeval – Prothese – Herstellings- en vervangingskosten – Hoorapparaat – Ongeval – Schade – Letsel

Een ongeval dat een plotselinge gebeurtenis uitmaakt in de zin van de Arbeidsongevallenwet en alleen schade veroorzaakt aan een prothese, geeft recht op herstellings- en vervangingskosten, ook wanneer het geen letsel heeft veroorzaakt.

P. / N.V. A.

Overwegende dat appellante stelt dat zij zich die dag bij het kuisen van de gelagzaal bukte en dat haar hoorapparaat uit haar oor viel en in een emmer met schoonmaaksop terecht kwam.

...

Overwegende dat het zich bukken bij het schoonmaken de door de Arbeidsongevallenwet vereiste plotselinge gebeurtenis uitmaakt; dat het feit dat de beweging en de inspanning die daarbij gedaan wordt, als normaal dienen te worden beschouwd, aan die vaststelling niets afdoet; dat de vereiste plotselinge gebeurtenis geen abnormaliteit vergt;

Overwegend dat te dezen bewezen is dat de plotselinge gebeurtenis zich heeft voorgedaan tijdens en ook door de uitvoering van de arbeidsovereenkomst;

Overwegende dat een hoorapparaat een prothese is in de zin van artikel 26, eerste lid, van de Arbeidsongevallenwet van 10 april 1971;

Overwegende dat artikel 26, eerste lid, luidt: «De getroffene heeft recht op de herstellings- en vervangingskosten van de prothesen en orthopedische toestellen, waaraan het ongeval schade heeft veroorzaakt. Deze bepaling geldt eveneens indien het ongeval geen letsel heeft veroorzaakt»;

Overwegende dat derhalve het feit dat er te dezen geen letsel voorhanden is niet relevant is; dat het bestaan van een plotselinge gebeurtenis tijdens en door de uitvoering van de arbeidsovereenkomst het «ongeval» uitmaakt, waarvan sprake in vermeld artikel 26, eerste lid;

Overwegende dat derhalve de arbeidsongevallenverzekeraar, geïntimeerde, gehouden is tot betaling van de vervangingskosten van het hoorapparaat;

...

JEUGDRECHTBANK TE GENT

25e KAMER – 12 OKTOBER 1992

Jeugdrechter: de h. Van de Casteele

Openbaar ministerie: mevr. Dierckx

Advocaten: mrs. Heyndrickx en Grootaert

Huwelijk – Opheffing van leeftijdsvereiste

De zwangerschap van een vijftienjarig meisje is op zich geen gewichtige reden om systematische opheffing van het huwelijksverbod te wettigen.

Ook redenen die het levensbeschouwelijke vlak betreffen, volstaan niet.

B. en V.

Gezien het rekest door verzoekers ter griffie van deze rechtbank neergelegd op 16 september 1992 strekkende tot opheffing van de verbodsbepaling om een huwelijk aan te gaan vóór de leeftijd van achttien jaar in de persoon van hun minderjarige dochter Cindy B., die in het huwelijk wil treden met Philippe Van H.

Gehoord ter openbare terechtzitting van 28 september 1992 beide rekeststranten in hun middelen, alsmede de minderjarige Cindy B. en Philippe Van H.

Gezien de stukken van de rechtspleging en het schriftelijk overeenkomstig advies van de heer Guy Baesen, eerste substituit-procureur des Konings de dato 5 oktober 1992.

Het verzoekschrift haalt als redenen om opheffing van het huwelijksverbod aan dat het meisje Cindy zwanger is; dat zij het wettelijk en kerkelijk huwelijk beschouwen als de ideale basis voor het opvoeden van het toekomstig kind, dat het huwelijk aan moeder en kind een wettelijk beschermd statuut geeft; dat zij geen kennis hadden van de wetwijziging; dat de ouders en zussen op jeugdige leeftijd gehuwd zijn, en zij met de materiële steun van de ouders in ideale omstandigheden hun toekomst kunnen creëren.

Ingevolge de wet van 19 januari 1990 op de verlaging van de meerderjarigheid is in art. 144 B.W. de huwbare leeftijd ook voor de meisjes opgetrokken tot achttien jaar en dit als rem tegen al te lichtzinnige huwelijksvoornemens van jongeren. Hierdoor wilde de wetgever «enerzijds onderstrepen dat het huwelijk een plechtige en belangrijke handeling is die een zekere mentale rijpheid vereist, en anderzijds,

beantwoorden aan de sociale realiteit van het huwen op latere leeftijd, aan de gelijke behandeling van man en vrouw en aan een zelfde algemene tendens in de ons omringende landen» («Burgerlijke meerderjarigheid op achttien jaar», R.W., 1989-90, 1391).

Op grond van art. 145 B.W. kan de jeugdrechtbank enkel bij «gewichtige redenen» de opheffing van de verbodsbepaling verlenen.

«In de parlementaire voorbereiding wordt benadrukt dat de vraag tot dispensatie duidelijk moet worden onderscheiden van de vraag of het huwelijk in concreto verantwoord is. Dit laatste moet in principe beoordeeld worden door de ouders» (R.W., 1989-90, 1392).

Het is dus duidelijk dat de jeugdrechtbank enkel dient na te gaan of er gewichtige redenen voorhanden zijn om het verbod op te heffen. Een zwangerschap is sinds de gewijzigde wetgeving op de afstamming (art. 334 B.W. Wet van 31 maart 1987) – waarbij alle kinderen dezelfde rechten genieten als die voorheen enkel voorbehouden aan de «wettige» kinderen – op zich geen gewichtige reden om systematisch opheffing van het huwelijksverbod te wettigen.

De onwetendheid betreffende het bestaan van de verbodsbepaling kan evenmin als gewichtige reden aanvaard worden en, wat betreft de jeugdige leeftijd waarop ouders en zussen gehuwd zijn, valt op te merken dat zij toch ouder waren dan Cindy thans is en volgens de toen geldende wetgeving geen dispensatie nodig gehad hebben, evenmin als de ouders – gehuwd op 18-jarige leeftijd – die op die leeftijd toen en thans ook geen dispensatie nodig hebben.

Terecht merkt de procureur des Konings in zijn advies op dat het argument dat het wettelijk en kerkelijk huwelijk door verzoekers en dochter als de vanzelfsprekende basis voor het opvoeden van een kind beschouwd moet worden, eerder ligt op het ethische, filosofische of levensbeschouwelijke vlak, doch niet direct behoort tot de gewichtige redenen bedoeld in art. 145 B.W.

Tevens rijst de vraag of hier niet een dubbele moraal wordt gehanteerd: opvoeding dient in een huwelijk te gebeuren, doch procreatie kan zonder gewetensbezwaren wel buiten het huwelijk.

Daarenboven dient de jeugdrechtbank steeds te oordelen in het belang van de minderjarige. Heeft een vijftienjarig meisje voldoende besef van de draagwijdte van haar taak en verplichtingen die een huwelijk zou meebrengen.

Het kan geenszins in haar belang zijn haar als studente – nog minstens twee jaar schoolplichtig – gepaard gaande met de moeilijke taak van jonge moeder daarenboven nog de zware taak van echtgenote en huishoudster te laten vervullen.

Gezien het gebrek aan «gewichtige» redenen en het gebrek aan belang van de minderjarige dient het verzoek als ongegrond te worden afgewezen.

NOOT – Zie elders in dit nummer (p. 1167) het arrest van het Hof van Beroep te Gent van 2 november 1992 dat bovenstaand vonnis wijzigt.

BURGERLIJKE RECHTBANK TE ANTWERPEN

38e KAMER – 12 NOVEMBER 1992

Beslagrechter: mevr. Vanderhoeft

Advokaten: mrs. Van Dijck en Ulix

Beslag en executie – bewarend beslag – Kantonnement – Bankgarantie – Misbruik van recht

Een bankgarantie die de onvoorwaardelijke betaling van het bedrag waartoe de beslagene mogelijk veroordeeld zal worden, waarborgt, verschaft een volledige zekerheid aan de beslaglegger.

De niet met redenen omklede weigering van een bankgarantie, uitgegeven door een gereputeerde bank, maakt rechtsmisbruik van de beslaglegger uit als het nadeel dat hij door zijn weigering berokkent, volledig buiten verhouding is met het voordeel dat hij erdoor verkrijgt.

De beslagrechter kan voor recht zeggen dat bij overhandiging van de bankgarantie het bewarend beslag opgeheven wordt.

N.V. C. t/ B.

Overwegende dat de eisende partij bij haar conclusie dd. 11 september 1992 haar vordering als volgt wijzigt: de opheffing te horen verlenen van het bewarend beslag onder derden gelegd bij exploit van gerechtsdeurwaarder B. te Antwerpen van 13 december 1991 ten verzoeken van de verwerende partij ten laste van de eisende partij in handen van de N.V.A Bank te Antwerpen, en van het bewarend beslag op onroerend goed gelegd bij exploit van 9 januari 1992; verwerende partij te horen veroordelen om te betalen aan de eisende partij het bedrag van 1.000.000 fr., te vermeerderen met de gerechtelijke interesten;

...

Overwegende dat het beslag onder derden en op onroerend goed werd gelegd voor een bedrag van 3.039.734 fr., samengesteld als volgt:

- hoofdsom schade volgens expertiseverslag: 2.209.468 fr.
- provisie voor interesten: 500.000 fr.
- provisie voor kosten: 250.000 fr.

Overwegende dat op 7 april 1992 door de eisende partij een bankgarantie werd aangeboden aan de verwerende partij ten belope van bovenvermeld bedrag, uitgaande van de A. Bank N.V., stellend dat op de garantie slechts een beroep zal kunnen worden gedaan nadat in het voordeel van de verwerende partij tegenover de eisende partij een vonnis zal zijn uitgesproken niet meer vatbaar voor enig gewoon of buitengewoon rechtsmiddel waarbij de eisende partij in het voordeel van de verwerende partij wordt veroordeeld;

Overwegende dat deze bankgarantie werd geweigerd door de verwerende partij, met de opmerking dat ze onvoldoende zekerheden verschaft;

dat de eisende partij daarom een addendum aan de bankgarantie liet toevoegen op 22 juni 1992, waarbij de bank verklaart dat de door haar verleende garantie *autonoom* is en de *onvoorwaardelijke betaling waarborgt* aan de verwerende partij ten belope van maximaal 3.039.734 fr., nadat tegenover de N.V. C. in het voordeel van de heer B. een vonnis zal zijn uitgesproken niet meer vatbaar voor enig gewoon of

buitengewoon rechtsmiddel of uitvoerbaar bij voorraad, waarbij de N.V. C. in het voordeel van de heer B. wordt veroordeeld; dat, zodat een dergelijk vonnis of arrest zal zijn verleend, de bank tegen afgifte van de garantie van 7 april 1992 en haar addendum van 22 juni 1992 op het eerste verzoek van de heer R. B. zal overgaan tot betaling in zijn voordeel van die bedragen waartoe de N.V. C. is veroordeeld, zo in hoofdsom, interesten als kosten, met als maximum de som van 3.039.734 fr.; dat deze garantie geldig is voor de volledige duurtijd van de procedure hangende onder A.R. 59.904 van de Rechtbank van Eerste Aanleg te Antwerpen, met inbegrip van eventueel hoger beroep en/of cassatie en erop aanspraak zal kunnen worden gemaakt tot drie maanden nadat de eindbeslissing in kracht van gewijsde zal zijn gegaan, hetzij omdat partijen er vrijwillig in hebben berust, hetzij ze niet meer vatbaar is voor enig gewoon of buitengewoon rechtsmiddel, hetzij omdat ze uitvoerbaar is bij voorraad;

Overwegende dat de verwervende partij nalaat aan te duiden welke bepaling van de bankwaarborg en het addendum haar geen voldoening schenkt, of voor haar onaanvaardbaar is, of welke voorwaarde zij toegevoegd wenst te zien;

Overwegende dat haar niet met redenen omklede weigering van aanvaarding van bovenvermelde waarborg, uitgegeven door een ernstige en belangrijke bank, een rechtsmisbruik uitmaakt van de verwerende partij daar het nadeel dat zij door haar weigering berokkent aan de eisende partij volledig buiten verhouding is met het voordeel dat zij erdoor verkrijgt;

dat immers de bankgarantie een volledige zekerheid verschaft aan de verwerende partij als de beslagen, namelijk de onvoorwaardelijke garantie van de uitbetaling van het bedrag waartoe de eisende partij mogelijk veroordeeld zal worden;

Overwegende dat het feit of de eisende partij weigert vóór een definitieve uitspraak ten gronde te betalen, gezien de betwistingen die bestaan tussen de partijen en vooral tussen eisende partij en de aannemer, niet tegen haar aangevoerd kan worden, en dat het beslag niet mag gebruikt worden als pressiemiddel om een vroegere betaling af te dwingen;

Overwegende dat de eisende partij in gebreke blijft de omvang van de door haar geleden schade te bewijzen;

Om die redenen

...

Zeggen dat, tegen overhandiging door de eisende partij aan de verwerende partij van de bankgarantie nr. 3709 van de A. Bank N.V. van 7 april 1992 en het addendum van 22 juni 1992, de bewarende beslagen gelegd ten verzoeken van de verwerende partij lastens de eisende partij opgeheven zijn (...).

NOOT – Bewarend beslag, kantonnement en bankgarantie

1. Door het kantonnement van de oorzaken van het beslag kan de debiteur tegen wie bewarend beslag is gedaan of toegestaan, het beslag bevrijden of verhinderen door in de Deposito- en Consignatiekas, of in handen van een aangesteld of erkend sekwester, een som in bewaring te geven die toereikend is om tot waarborg te strekken voor de schuld in hoofdsom, interest en kosten (art. 1403 Ger.W.). De debiteur die bedreigd wordt met een komend beslag, kan aldus het beslag en de nadelige publiciteit die hiervan het gevolg

is, verhinderen. Van het recht op kantonnement wordt echter vooral gebruik gemaakt nadat beslag is gelegd. De beslagene ziet immers vaak een belangrijk deel van zijn vermogen geïmmobiliseerd, ook al is het beslag gelegd voor een slechts geringe vordering. Het beslag heeft immers de volledige onbeschikbaarheid van het beslagen goed tot gevolg. Niet zelden is de waarde van het in beslag genomen goed hierdoor veel groter dan het bedrag van de schuld die oorzaak was van het beslag.

Indien de debiteur conform art. 1403 Ger.W. een toereikend bedrag in consignatie geeft om tot waarborg te strekken van de schuldvordering waarvoor beslag gelegd is, wordt de onbeschikbaarheid van de in beslag genomen goederen van rechtswege opgeheven. Het gekantonneerde bedrag komt – als bijzondere toepassing van het beginsel der zaakvervanging – in de plaats van het beslagen goed (*A.P.R.*, tw. *Beslag*, nrs. 341-342).

2. Anders dan bij uitvoerend beslag geldt het kantonnement bij bewarend beslag niet als voorwaardelijke betaling (*Ibidem*, nr. 343; Caenepeel, C., «Over het kantonnement», *R.W.*, 1964-65, 1864). De gekantonneerde gelden zijn bij bewarend beslag niet exclusief bestemd om de schuldvordering van de beslaglegger te voldoen. Later aantredende schuldeisers kunnen eveneens beslag leggen op de gekantonneerde geldsom, aangezien deze verder deel blijft uitmaken van het vermogen van de debiteur. De beslagleggende schuldeiser loopt aldus het risico dat het gekantonneerde bedrag ontoereikend zal blijken te zijn als ook later aantredende schuldeisers daarop hun aanspraken laten gelden. Indien later aantredende schuldeisers voorrang hebben boven de beslaglegger, zal zijn schuldvordering eventueel zelfs niet gedeeltelijk worden voldaan.

3. De wetgever heeft in art. 1403, tweede lid, Ger.W. uitdrukkelijk bepaald op welke wijze het gekantonneerde bedrag moet worden samengesteld. Allereerst kan het bedrag worden samengesteld door de storting door de debiteur van een toereikend bedrag of door voorafneming van de gelden die bij derdenbeslag in beslag genomen zijn. Is het beslag op andere goederen dan op geldsommen gedaan, dan kan het kantonnement gebeuren met de opbrengst van de verkoop van het geheel of een deel van de in beslag genomen goederen. Het kantonnement op grond van art. 1403 Ger.W. veronderstelt aldus in ieder geval de storting van een geldsom (*A.P.R.*, tw. *Beslag*, nr. 333; vgl. De Leval, G., *Traité des saisies*, 379, nr. 204). Dit impliceert dat de schuldenaar die te kampen heeft met een gebrek aan liquide middelen, geen toegang heeft tot deze procedure.

4. De debiteur die een belangrijk deel van zijn vermogen geblokkeerd weet door het gelegd beslag, tracht niet zelden in der minne opheffing van het beslag te verkrijgen door het aanbieden van een bankgarantie. Zo'n garantie verzekert dan de betaling van de bedragen waartoe de schuldenaar eventueel bij een vonnis uitvoerbaar bij voorraad veroordeeld zal worden. Hier rijst dan de vraag of de beslaglegger gedwongen kan worden om genoegen te nemen met deze vorm van zekerheidsstelling. Kan hij de bankgarantie weigeren omdat de wetgever alleen het recht op kantonnement door middel van effectieve storting van een geldsom kent?

5. In de gepubliceerde rechtspraak kwam deze vraagstelling slechts weinig aan bod. Van de rechtsleer betreft, is de meerderheidsopvatting van oordeel dat de schuldeiser niet door de beslagrechter verplicht kan worden genoegen te ne-

men met een bankgarantie, tenzij de aangeboden zekerheid voldoende waarborgen biedt (*A.P.R.*, tw. *Beslag*, nr. 334; De Leval, G., *o.c.*, 382, nr. 204; zie en vergelijk voor Frankrijk: Bertin, P., «Le boeing du Pharaon ou variations sur le problème du cantonnement de la saisie conservatoire», *Gaz. Pal.*, 1983, *Doctrine*, 13-14; Donnier, M., *Voies d'exécution et procédures de distribution*, Litec, 1987, 12, nr. 766; Vincent, J. en Prevault, J., *Voies d'exécution*, Dalloz, 1987, 253, nr. 300). Deze opvatting moet goedgekeurd worden, zij het dat een formulering in positieve zin te verkiezen is: de beslagrechter moet de schuldeiser verplichten om een naar haar inhoud onbetwiste bankgarantie te aanvaarden. Hiertoe moet, zoals uit het geannoteerde vonnis blijkt, geconcludeerd worden na toetsing van de houding van de beslaglegger aan de criteria voor rechtsmisbruik. Al te vaak zal de beslaglegger immers de door zijn schuldenaar aangeboden bankgarantie weigeren met de enkele bedoeling druk uit te oefenen, hoewel de inhoud van de garantieovereenkomst en de solvabiliteit van de waarborgende bank niet voor enige discussie vatbaar zijn. Algemeen wordt aanvaard dat het recht om bewarend beslag te leggen, net als elke andere procesbevoegdheid, doelgebonden is (*A.P.R.*, tw. *Beslag*, nr. 37; De Corte, R., «Beslag en rechtsmisbruik», in *Het Zakenrecht: Absoluut niet een rustig bezit*, XIIIe Postuniversitaire cyclus Willy Delva 1991-1992, 192 e.v.; Van Der Kwaak, D.J., *Het rechtskarakter van het beslagrecht*, Deventer, 1990, 128; Van Gerven, W., *Algemeen Deel*, nr. 67). De finaliteit van het bewarend beslag is er alleen op gericht te voorkomen dat de schuldenaar de in beslag genomen goederen wegmaakt tijdens de procedure die nodig is om een uitvoerbare titel te verkrijgen. De finaliteit van dit recht begrenst uiteraard het gebruik ervan. De rechter is er dan ook toe gehouden om na te gaan of de bevoegdheid van de beslaglegger niet van zijn bestemming wordt afgewend. Het leggen, of zoals hier, het handhaven van een bewarend beslag op een wijze die niet met de finaliteit van dit recht overeenstemt, is dan ook ongeoorloofd wegens misbruik van recht. Te denken valt aan een bewarend beslag met het enkele doel druk uit te oefenen op de debiteur (*A.P.R.*, tw. *Beslag*, nr. 38; De Corte, R., *l.c.*, 198-199; Beslagr. Luik, 10 december 1990, *J.L.M.B.*, 1991, 412).

Er is tevens van rechtsmisbruik sprake wanneer een schuldeiser zijn recht uitoefent op een wijze die kennelijk de grenzen van een normale rechtsuitoefening door een bedachtzaam en zorgvuldig persoon te buiten gaat (Cass., 10 september 1971, *R.W.*, 1971-1972, 321, concl. proc.-gen. Ganshof van der Meersch; Cass., 10 maart 1983, *R.W.*, 1983-84, 1234). De houding van de beslaglegger moet ook getoetst worden aan de algemeen bekende criteria voor misbruik van recht. Gelet op de geringe legitimering die toekomt aan een bewarend beslag dat gelegd is krachtens een beschikking van de beslagrechter, is er geen enkele reden om, bij de beoordeling van het mogelijk misbruik van recht, de belangen van de beslaglegger zwaarder te laten doorwegen (*A.P.R.*, tw. *Beslag*, nr. 36; Van Der Kwaak; D.J., *o.c.*, p. 136). Bij het toetsen van de bevoegdheid om bewarend beslag te leggen aan de criteria voor rechtsmisbruik ligt een volledige toetsing van de belangen van de beslaglegger en de beslagene dan ook voor de hand. Aan de loutere omstandigheid dat de wetgever het recht op kantonnement afhankelijk maakt van de consignatie van een geldsom, ontleent de schuldeiser

niet het recht om de bevoegdheid tot beslaglegging op discretionaire wijze uit te oefenen.

Terecht wordt in het geannoteerde vonnis door de beslagrechter geoordeeld dat een beslaglegger geen redelijk belang heeft bij het handhaven van zijn bewarend beslag, indien zijn schuldeiser hem een bankgarantie voor een toereikend bedrag aanbiedt. Het recht van de beslagene om, bij voldoende zekerheidsstelling, in de vorm van een bankgarantie, opnieuw vrij te kunnen beschikken over de in beslag genomen goederen diende in casu erkend te worden. Voor de beslaglegger levert een bankgarantie een betere waarborg dan de consignatie van een som geld bij *bewarend* beslag. De waarborgende bank heeft op grond van de bewoordingen van de garantie immers de verplichting om aan de schuldeiser, op eerste verzoek, het bedrag over te maken waartoe de debiteur bij een vonnis uitvoerbaar bij voorraad is veroordeeld. De verstrekte bankgarantie biedt de beslaglegger daarenboven de mogelijkheid om uit te wijken naar een ander vermogen zodat hij de samenloop met andere schuldeisers kan ontlopen. De bij bewarend kantonnement gestorte bedragen ontkomen, zoals reeds gezegd, niet aan de aanspraken van samenlopende schuldeisers.

6. Bij *uitvoerend* beslag geldt het kantonnement wel als voorwaardelijke betaling (art. 1404 Ger.W.). De storting van het gekantonneerd bedrag geldt als betaling op voorwaarde dat de schuldenaar erkent schuldenaar te zijn of als zodanig wordt erkend. Als de debiteur inderdaad schuldenaar blijkt te zijn, wordt het kantonnement retroactief als betaling beschouwd. Deze eigendomsverdracht met terugwerkende kracht brengt mee dat de schuldeiser beschermd wordt tegen mogelijke samenloop met andere schuldeisers van zijn debiteur op de gekantonneerde gelden (*A.P.R.*, tw. *Beslag*, nr. 367).

Aangezien het kantonnement bij uitvoerend beslag moet kunnen gelden als voorwaardelijke betaling, kan het gekantonneerde bedrag slechts samengesteld worden door storting van gelden (*A.P.R.*, tw. *Beslag*, nr. 363; De Leval, G., o.c., 576, nr. 275). De schuldeiser kan hier in geen geval verplicht worden om genoeg te nemen met een bankgarantie. Op grond van art. 1243 B.W. kan een schuldeiser die recht heeft op betaling, immers niet gedwongen worden een andere zaak aan te nemen dan die welke hem verschuldigd is, ook al heeft de aangeboden zaak een gelijke of zelfs een grotere waarde.

7. Ons recht kent reeds bij bewarend beslag op zeescheppen of op vliegtuigen de mogelijkheid om opheffing van het beslag te verkrijgen na zekerheidsstelling zonder dat evenwel de effectieve storting van een geldsom wordt vereist (art. 5, eerste lid, Verdrag van Brussel van 10 mei 1952, en art. 4 van het Verdrag van Rome van 29 mei 1933). Deze bewarende beslagen worden opgeheven zodra door de beslagene een toereikende bankgarantie wordt verleend. Naar komend recht is het wenselijk dat de wetgever die vorm van zekerheidsstelling veralgemeent. In die zin bepaalt art. 72, derde lid, van de nieuwe Franse executiewet van 9 juli 1991 uitdrukkelijk: «La constitution d'une caution bancaire irrévocable conforme à la mesure sollicitée dans la saisie entraîne mainlevée de la mesure de sûreté.» Ook het Nederlands recht kent een soortgelijke bepaling (art. 705 Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering jo. art. 6:51 NBW).

Geert Van Haegenborgh
Assistent K.U.Leuven

RECHTSPRAAK IN KORT BESTEK

Hof van Cassatie (1e Kamer), 8 januari 1993

Inkomstenbelastingen – Contract met niet geregistreerde aannemer – Verzuim van de voorgeschreven inhouding en storting – Administratieve boete – Geen belasting – Terugbetaling na bezwaar – Geen moratoire interest

Het bestreden arrest (Hof Gent, 3 maart 1992) wordt om de volgende redenen vernietigd:

«Overwegende dat, volgens artikel 308 van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen, bij terugbetaling van belastingen moratoire interest wordt toegekend;

«Overwegende dat artikel 299bis, § 3, van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen, onder meer bepaalt: 'Degene die een beroep doet op een niet-geregistreerde medecontractant voor de uitvoering van een in § 1 bedoelde werkzaamheid, is verplicht bij iedere betaling die hij aan die medecontractant doet, 15 pct. van het door hem verschuldigde bedrag, exclusief belasting over de toegevoegde waarde, in te houden en te storten bij de door de Koning aan te wijzen ambtenaar volgens de door Hem te bepalen modaliteiten', en: 'Als de betrokkene de in deze paragraaf bedoelde stortingen niet verricht, wordt het verschuldigde bedrag verdubbeld en binnen de in artikel 259 bedoelde termijn als administratieve boete te zijnen name ingekohierd';

«Overwegende dat deze krachtens artikel 299bis, § 3, van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen, verschuldigde administratieve boete geen belasting is als bedoeld in artikel 308 van dat wetboek;

Overwegende dat het arrest, dat op de terugbetaling van zulk een administratieve boete moratoire interest toekent, artikel 308 van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen schendt.»

(Voorzitter: mevr. Baeté-Swinen – Rapporteur: de h. Forrier – Openbaar ministerie: de h. Goeminne – In de zaak: Belgische Staat t/ D.

Hof van Cassatie (1e Kamer), 22 januari 1993

Stedebouw – Planshade – 1. Recht op vergoeding – Aard – 2. Schadeloosstelling – Schatting – Regels

De eerste twee onderdelen het tweede middel van eiser tegen het bestreden arrest (Hof Antwerpen, 11 januari 1989) worden als volgt verworpen:

«Overwegende dat, ingevolge artikel 92 van de Grondwet en zoals artikel 38 van de wet van 29 maart 1962 zonder enige beperking bepaalt, de geschillen omtrent het recht op vergoeding van de schade ten gevolge van een bouw- of verkavelingsverbod volgend uit een plan van aanleg dat bindende kracht heeft verkregen, bij uitsluiting tot de bevoegdheid van de rechtbanken behoren;

«Dat artikel 37, tweede lid, van de Stedebouwwet, dat de regels bepaalt voor de raming van de waardevermindering van het goed, geen andere beperking oplegt aan de macht

van de rechter om, bij geschil, het bedrag ervan vast te stellen; dat het de Koning niet machtigt zulks te doen;

«Overwegende dat artikel 1, § 2, van het koninklijk besluit van 24 oktober 1978 zegt dat de verkoopwaarde bedoeld in § 1 van dit artikel, bepaald wordt door een ambtenaar daartoe aan te wijzen door de directeur-generaal van de administratie van de B.T.W., Registratie en Domeinen, op verzoek van de vergoedingsplichtige, en dat, in geval van betwisting, de verkoopwaarde bepaald wordt overeenkomstig de artikelen 112 tot 120 en 122 van het Wetboek der Successierechten, met dien verstande dat de woorden 'ontvanger registratie en domeinen' gelezen dienen te worden als 'ambtenaar aangewezen door de Directeur-Generaal van de Administratie van de B.T.W., Registratie en Domeinen';

«Overwegende dat, krachtens artikel 119 van het Wetboek der Successierechten, de door de schatter gegeven begroting de waarde van het goed bepaalt, de beslissing van de schatter niet vatbaar is voor enig beroep en de ambtenaar of de partij de nietigheid van de schatting slechts kan vragen wegens overtreding van de wet, wegens zakelijke missing of wegens verkrachting der wezensvormen; dat de rechtbank, als de nietigheid wordt uitgesproken, van ambtswege een nieuwe schatting beveelt, waarvan de besluiten bindend zullen zijn;

«Overwegende dat de uitvoeringsbepalingen van artikel 37 van de wet van 29 maart 1962, vastgelegd in artikel 1, § 2, van het koninklijk besluit van 24 oktober 1978, tot gevolg hebben dat geschillen betreffende de verkoopwaarde van goederen die een waardevermindering ondergaan volgend uit een bindend plan van aanleg, aan de rechtbanken worden onttrokken en dat hen de macht wordt ontnomen om het bedrag van de schadevergoeding vast te stellen dat overeenstemt met de waardevermindering van het goed;

«Overwegende dat het hof van beroep, dat oordeelt dat het koninklijk besluit van 24 oktober 1978 in zoverre onwetig is en de aanstelling van een gerechtelijke deskundige door de eerste rechter bevolen, bevestigt, de in de onderdelen aangevoerde wetsbepalingen niet schendt.»

(Voorzitter: mevr. Baeté-Swinnen — Rapporteur: de h. Verougstraete — Openbaar ministerie: de h. D'Hoore — Advocaten: mrs. De Gryse, Verbist en Bützler — In de zaak: Vlaamse Gewest t/ N.V. E. en Belgische Staat)

NOOT — Zie Cass., 1 oktober 1992, *R.W.*, 1992-93, 819.

Rb. Antwerpen (Beslagrechter), 5 maart 1993

Burgerlijke rechtspleging — Regeling van conclusietermijnen — Rechtspleging voor de beslagrechter — Art. 747, § 2, Ger.W. niet toepasselijk

«Gezien het verzoek van 4 februari 1993 van de eerste verwerende partij tot regeling van de conclusietermijnen met toepassing van artikel 747, § 2, van het Gerechtelijk Wetboek, ter kennis gebracht van de andere partijen per gerechtsbrief van 12 februari 1993 en gezien de opmerkingen gemaakt door de eisende partij in de vorm van een verzoekschrift van 19 februari 1993;

«Overwegende dat de procedure omschreven in artikel 747 van het Gerechtelijk Wetboek niet van toepassing is in-

zake de rechtspleging voor de beslagrechter; dat de beslagrechter zitting houdt 'zoals in kort geding' en dat 'in kort geding' geen termijnen voor het nemen van conclusies zijn bepaald, noch de verplichting geldt om te concluderen; dat bovendien naar analogie kan gekeken worden naar de procedure in hoger beroep betreffende bewarende beslagen of middelen tot tenuitvoerlegging, die valt onder de 'procedure van korte debatten' (artikel 1066, tweede lid, 4°, van het Gerechtelijk Wetboek) en waarvoor ook de regel van artikel 747 van het Gerechtelijk Wetboek geen toepassing vindt (Storme M., 'De procedure van korte debatten', in *Het vernieuwd gerechtelijk recht*, Kluwer, Antwerpen, 1992, 100).»

(Beslagrechter: de h. Carette — Advocaten: mrs. Van Leemputten en Willemse. In de zaak: D. t/ H. e.a.)

BOEKEN

H. BOCKEN en P. VERBEEK (red.), **Voorontwerp van Kaderdecreet milieuhygiëne, Volume I**, Verslag van de werkzaamheden van de Interuniversitaire Commissie tot herziening van het milieurecht, colloquium van 2 en 3 december 1991, Gent, Seminarie voor Milieurecht Universiteit Gent, 1991, 442 pp., 1.600 fr.

Voorgeschiedenis. — Het milieurecht is een nog erg jong rechtsgebied. Eerst vanaf 1970 kwamen de eerste echte milieuwetten en reglementen tot stand. In eerste instantie gebeurde dit erg ongeordend en versnipperd. De meeste wetten waren ingesteld na een concreet incident, waardoor de milieuwetgeving een sterk opportunistisch, versnipperd en sectoraal geheel vertoonde. Van een eenduidige aanpak was nog nauwelijks sprake.

Op grond van het Mina-plan 2000 heeft de Vlaamse Executieve op voorstel van de gemeenschapsminister van Leefmilieu, Natuurbehoud en Landinrichting, T. Kelchtermans, een interuniversitaire commissie belast met het uitwerken van een voorontwerp van kaderdecreet inzake milieuhygiëne en het doen van aanbevelingen om de doelmatigheid van het milieuhygiënebeleid te vergroten en de nadelen van de versnippering weg te nemen. Het werk van de commissie werd in twee fasen opgedeeld. In de eerste fase zou de commissie vooral aandacht besteden aan de algemene problemen uit het milieurecht. In de tweede fase zou het sectorale milieurecht ondergebracht worden.

Opzet. — Na bijna twee jaar heeft de Interuniversitaire Commissie tot Herziening van het Milieurecht in het Vlaamse Gewest een groot deel van de in de eerste fase, het algemeen milieuhygiënericht, te behandelen onderwerpen uitgewerkt in een voorontwerp van decreet. Hierin is ook reeds een klein gedeelte van de onderwerpen uit de tweede fase, het sectorale milieuhygiënericht, uitgewerkt. Het algemeen milieuhygiënericht is onderverdeeld in een zestal boeken, zijnde boek I, het algemeen hoofdstuk, boek II, betreffende de besluitvorming, boek III, betreffende de handhaving, boek IV, betreffende veiligheidsmaatregelen en ten slotte boek VI, betreffende het herstel van schade door milieuverontreinigingen. Het sectoraal milieuhygiënericht bestrijkt in een vijftal boeken de sectoren bodem, afvalstoffen, water, lucht en geluid.

De verschillende onderwerpen zijn per boek en per titel uitgewerkt in een memorie van toelichting en een voorontwerp van de desbetreffende wettekst.

Deel I. Algemeen milieuhygiënericht. — Boek I. Algemeen deel. — Boek I, het algemeen hoofdstuk, betreffende de definities, de algemene beginselen en het recht op informatie is vreemd genoeg niet in het voorontwerp opgenomen. Hiermee is gewacht tot de tweede fase.

Boek II. Besluitvorming. — Het tweede boek betreft de besluitvorming. In een zestal titels worden de verschillende niveaus in de besluitvorming geregeld, namelijk de milieuplanning, de milieukwaliteitsnormen, algemene, sectorale en integrale voorwaarden, mi-

lieu-effectrapportage, vergunningen en milieubeleidsovereenkomsten.

In titel I, betreffende de milieuplanning, wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen allereerst de tweejaarlijkse analyse van de bestaande toestand van het milieu, het milieubeleid en de daaraan gekoppelde toekomstverkenning, hetgeen neergelegd wordt in het milieurapport en ten tweede de eigenlijke milieuplanning. De milieuplanning wordt onderverdeeld in een strategische middellange-termijnplanning, neergelegd in het vijfjaarlijkse milieubeleidsplan, en de operationele korte-termijnplanning, neergelegd in het jaarlijks op te stellen milieuprogramma. In deze titel wordt eveneens aangegeven wat de doelstellingen en de uitgangspunten van het beleid zijn. Deze worden genoemd in artikel 3. De doelstelling is het tot stand brengen van een beleid dat verzekert dat het milieu en de natuurlijke hulpbronnen worden beschermd en beheerd ten behoeve van de huidige en toekomstige generaties. Met deze doelstelling en de verdere uitwerking hiervan wordt sterk aangesloten bij de bekende Brundtland-beginselen.

In titel II worden de milieukwaliteitsnormen geregeld. Deze dienen ter uitvoering van de nationale planning en de Europese milieuregeling. De op te stellen normen zijn allereerst de grenswaarden, die in beginsel niet overschreden mogen worden. Ten tweede worden genoemd de richtwaarden, waarvan om «gewichtige redenen» afgeweken kan worden en ten slotte de streefwaarden, die een weergave zijn van het kwaliteitsniveau zonder nadelig te waarden effecten ten gevolge van de milieubelasting, zonder bindende functie. Bij de normering wordt uitgegaan van het «stand-still»-principe, tenzij gewichtige redenen tot afwijking nopen.

De planning en de normstelling dienen hun weerslag te krijgen bij de bepaling van de toelaatbaarheid van een activiteit. Deze toelaatbaarheid is neergelegd in titel III betreffende algemene, sectorale en integrale voorwaarden. In deze titel wordt de mogelijkheid geschapen om bepaalde aspecten als lozingsvoorwaarden middels algemene voorwaarden te regelen. Daarnaast kunnen bepaalde onderwerpen met betrekking tot een bepaalde milieusector middels sectorale voorwaarden geregeld worden. Deze sectorale voorwaarden kunnen de algemene voorwaarden aanvullen en eventueel strengere voorwaarden bevatten. Voor de regulering van bepaalde categorieën van inrichtingen of activiteiten bestaat de mogelijkheid tot het vaststellen van integrale voorwaarden.

Het ontwerp van titel IV betreffende de milieu-effectrapportage is uitgesteld tot een latere fase. Hetzelfde geldt, een aantal bijlagen in andere titels daargelaten, voor het ontwerp van titel V betreffende de vergunningen.

Onderwerp van titel VI is de milieubeleidsovereenkomst; een vrijwillige overeenkomst tussen de overheid en de industrie waarbij de laatste zich ertoe verbindt bijzondere inspanningen te doen om een of andere vorm van verontreiniging terug te dringen (in Nederland veelal aangeduid als het convenant). Omdat het gebruik van deze overeenkomsten zowel juridisch als beleidsmatig omstreden is, wordt in deze titel getracht een betere basis aan de milieubeleids-overeenkomst te geven, middels een duidelijke reglementering omtrent de toelaatbaarheid, de reikwijdte en de totstandkoming hiervan.

Boek III. Handhaving. — Het derde boek betreft de handhaving. In een vijftal titels worden de verschillende aspecten van de handhaving geregeld, namelijk allereerst het toezicht, vervolgens de sancties, opgesplitst in administratieve sancties, strafsancities en de privaatrechtelijke verbodsactie, en ten slotte de saneringsprojecten.

In titel I wordt het toezicht op de naleving van de milieuwetgeving geregeld. Hiertoe wordt beschreven wie bevoegd zijn dit toezicht uit te oefenen en wat de bevoegdheden van deze toezichthouders zijn. Zo worden regels gegeven met betrekking tot het betreden van bepaalde plaatsen en de monsterneming.

In titel II worden de administratieve sancties behandeld. Besloten is het pakket van administratiefrechtelijke handhavingsmiddelen te beperken tot de (gedeeltelijke) schorsing of de (gedeeltelijke) intrekking van de vergunning en het opleggen van een administratieve geldboete. Ook wordt de verhouding tussen de administratiefrechtelijke en de strafrechtelijke handhavingsmiddelen vastgelegd. Zo komt de mogelijkheid van strafvervolgning te vervallen indien het parket en het bestuur het eens zijn om een misdrijf af te doen via een administratiefrechtelijke geldboete. Van administratieve afdoening via een administratieve geldboete worden enkel uitgesloten de

misdrijven die gevaar opleveren voor de menselijke gezondheid als de dader dit weet of dient te weten.

Titel III behelst de strafsancities. In deze titel wordt een opmerkelijke benadering gevolgd. Gekozen is voor een principiële strafbaarheid van schending van ecologische rechtsgoederen in strijd met wettelijke of vergunningsvoorschriften, die wegvalt indien hiervoor een rechtvaardigingsgrond zoals een vergunning aanwezig is. Er is dus geen sprake van een enkele strafbaarstelling indien er gevaar voor de menselijke gezondheid of levensgevaar bestaat, zoals in Nederland het geval is. Dit is echter wel als kwalificatie opgenomen. Een novum is tevens dat de strafrechtelijke aansprakelijkheid niet beperkt blijft tot natuurlijke personen, maar uitgebreid wordt tot rechtspersonen. De in het voorontwerp genoemde strafrechtelijke sancties zijn de gevangenisstraf, de geldboete, de verbodverklaring, het verbod een bepaalde beroepsactiviteit uit te oefenen, de bedrijfssluiting, de openbaarmaking van de uitspraak (straffen), de onttrekking aan het verkeer (ook van goederen die niet aan de dader of de veroordeelde toebehoren), herstel in de oorspronkelijke toestand, het verbod de installatie te gebruiken, de aanstelling van een bijzonder bewindvoerder en de ontneming van het wederrechtelijk verkregen voordeel (maatregelen).

Op grond van titel IV kan een privaatrechtelijke verbodsactie worden ingesteld door de procureur des Konings, de ambtenaren die hiertoe gemachtigd zijn de Koning, een Gewestexecutieve of bepaalde milieuverenigingen. De verbodsactie wordt gezien als een van de verschillende sancties die in het algemeen belang kunnen worden aangewend voor de handhaving van de milieuwetgeving. De verbodsactie kan ingesteld worden voor handelingen die een inbreuk zijn op een ernstige bedreiging voor een inbreuk vormen op de milieuwetgeving.

De laatste titel van boek III, titel V, betreft de saneringsprojecten. Een saneringsproject kan door of op initiatief van de overtreder en op diens kosten opgesteld worden om de overtreder onder toezicht van de administratieve overheid op systematische wijze vast te laten stellen wat gedaan moet worden om bepaalde inbreuken op de milieuwetgeving te verhelpen. Het saneringsproject is vooral bedoeld als een bijkomend instrument bij de hiervoor genoemde sanctiemogelijkheden.

Boek IV. Veiligheidsmaatregelen. — In de enige titel van dit boek wordt in een algemene regeling voor veiligheidsmaatregelen voorzien voor alle sectorale milieuhygiënepwetten. De veiligheidsmaatregel dient, in tegenstelling tot de administratieve sanctie die als doel heeft het sanctioneren van foutief handelen, ter vrijwaring van de openbare orde, rust en veiligheid. De nadruk ligt op het wegnemen of beperken van de bedreiging, waarvoor een vrij uitgebreid pakket aan mogelijkheden gegeven is, zoals het verwijderen en bewaren van stoffen of voorwerpen en het verzegelen van gebouwen en machines. De veiligheidsmaatregel is door minder waarborgen omgeven dan de sanctiemiddelen in het voorontwerp, waardoor hij sneller door de administratie genomen kan worden.

Boek V. Economische en financiële maatregelen. — Inzake de economische en financiële maatregelen is in het voorontwerp slechts één hoofdstuk van de titel betreffende milieueffingen opgenomen. Dit hoofdstuk betreft de algemene regels voor de vestiging en invordering van milieueffingen. In dit hoofdstuk wordt een aantal algemene regels gegeven die het bestuur een efficiënte procedure bezorgen om de verschuldigde heffingen op een vlotte manier te innen en aan de heffingsplichtige de nodige garanties bieden om niet onrechtmatig te worden aangeslagen.

Deel II. Sectoraal milieuhygiënerecht. — Zoals reeds gezegd is van deel II nog maar een klein gedeelte uitgewerkt in het voorontwerp. Uitgewerkt is van boek I betreffende de sector Bodem, titel II inzake de bodemsanering, alsmede boek II inzake afvalstoffen.

Boek I. Bodem. — In titel II van boek I wordt de bodemsanering gereguleerd. Binnen het huidige wettelijke kader is geen systematische aanpak van de bodemverontreiniging mogelijk. In het voorontwerp wordt hiervoor een wettelijk kader geschapen. Hiertoe wordt allereerst een onderscheid gemaakt tussen historische bodemverontreiniging en «nieuwe» bodemverontreiniging. De laatste wordt strenger aangepakt. Uitgangspunt bij de bodemsanering is dat de vervuiling in ieder geval dient te worden verwijderd om de streefwaarden van de bodemkwaliteit voor de toekomst te handhaven. Hierbij wordt geen voorkeur aangegeven voor een bepaalde saneringstechniek (verwijderen, behandelen, immobiliseren, afschermen, enz.), maar dient gebruik te worden gemaakt van maatregelen

die overeenstemmen met de huidige stand van de techniek en geen onredelijk hoge kosten meebrengen. Met betrekking tot de kosten gaat het voorontwerp uit van het beginsel dat de exploitant van de vervuilde grond betaalt. Deze heeft dan eventueel regres op vervuiler. Omdat het risico voor de exploitant hierdoor erg groot is kent het voorontwerp een beschermingsregime voor de onschuldige eigenaar.

Boek II. Afvalstoffen. – In het voorontwerp wordt een nieuwe definitie voor het begrip afvalstof gegeven, namelijk elke stof of voorwerp waarvan de houder zich ontdoet, voornemens is zich te ontdoen of zich moet ontdoen, een en ander in overeenstemming met het afvalstoffenregister.

Deze afvalstoffen worden onderverdeeld in een viertal categorieën, namelijk de huishoudelijke, de bedrijfs-, gevaarlijke en bijzondere afvalstoffen.

De doelstelling van het afvalstoffenbeleid is de gezondheid van de mens en het milieu te vrijwaren tegen de schadelijke invloed van afvalstoffen en de verspilling van grondstoffen en energie tegen te gaan. Hiertoe is een drietal beleidsprioriteiten opgesteld, namelijk:

1. het ontstaan van afvalstoffen zoveel mogelijk te voorkomen, de hoeveelheid geproduceerde afvalstoffen zoveel mogelijk te beperken, de schadelijkheidsgraad van afvalstoffen zoveel mogelijk te reduceren;
2. de nuttige toepassing van afvalstoffen zoveel mogelijk te bevorderen;
3. het organiseren van de verwijdering van de overige afvalstoffen.

Ter uitwerking van deze doelstellingen worden in het voorontwerp verschillende specifieke maatregelen gegeven die erop gericht zijn uitvoering te geven aan deze prioriteiten. Zo is er een titel opgenomen inzake de preventie, vermindering, hergebruik en terugwinning van afvalstoffen, waarin in de verschillende hoofdstukken uitwerking wordt gegeven aan maatregelen en initiatieven in het kader van het economisch, industrieel en technologisch beleid, de milieubeleidsvereenkomsten en samenwerkingssakkoorden, de aanvaardingsplicht (het terugnemen van restproducten door de leverancier van het hoofdproduct) en het aanwenden van afvalstoffen als secundaire grondstof.

Slot. In het voorontwerp wordt sterk aangesloten bij de situatie in het buitenland en met name Nederland, waar de ontwikkeling van de integrale milieuwetgeving met de wet Milieubeheer een zeer actueel thema is. Door het gehele voorontwerp kan dan ook erg veel rechtsvergelijking gevonden worden, hetgeen het voorontwerp een extra dimensie geeft. Zo wordt veelvuldig gebruik gemaakt van een combinatie van beproefde Nederlandse en Duitse, maar ook Amerikaanse oplossingen voor bepaalde vraagstukken.

Een belangrijk punt is dat een groot aantal hoofdstukken naar een latere fase verschoven is. Dit zijn onder meer het algemene hoofdstuk bevattende de definities en algemene beginselen, maar ook de titels betreffende de vergunningen, de heffingen, de subsidies en de aansprakelijkheid. Dit zijn onderwerpen die voor het milieurecht van zodanig belang zijn dat te verwachten zou zijn dat de structuur hiervan als eerste uitgedacht was alvorens men aan de regulering van de «ombouw», zoals neergelegd in het voorontwerp, begon.

Tevens is opvallend dat de in Nederland onlangs ingevoerde administratieve dwangsom ondanks de vermeende preventieve eigenschap hiervan niet in het voorontwerp is opgenomen als administratief sanctiemiddel. Dit in tegenstelling tot de administratieve boete, waarvan in Nederland op milieurechtelijk gebied weinig heil verwacht werd. Een duidelijke motivering hiervoor ontbreekt. Het administratieve sanctiepakket komt derhalve wat schraal over, zeker als dit vergeleken wordt met het strafrechtelijk sanctiepakket.

Titel drie geeft een uitgebreid en goed uitgewerkt overzicht van hanteerbare strafrechtelijke sanctiemogelijkheden. De strafrechtelijke sanctiemogelijkheden lijken hierdoor echter te overheersen over de administratieve en de privaatrechtelijke sanctiemogelijkheden, te meer daar een duidelijke vingervijzing ontbreekt voor welke overtredingen wie het vest van welk sanctiemiddel gebruik kan maken. Dit, in combinatie met het feit dat de keuze tussen de verschillende sanctiemiddelen vrijwel geheel aan de handhavingsinstanties wordt overgelaten, heeft wellicht tot gevolg dat de privaatrechtelijke en de administratiefrechtelijke sancties relatief weinig toegepast zullen worden. Niet duidelijk is hoeveel en waarvoor de in het voorontwerp gegeven sanctiemiddelen gebruikt zullen worden.

Het voorontwerp is een grote stap op de moeilijke weg naar een integraal milieubeheer. Een aantal belangrijke vraag- en knelpunten wordt op duidelijke wijze gereguleerd en uiteengezet in de toelichting op de tekst. Zo krijgt de milieubeleidsvereenkomst een wettelijk gereguleerde status (het convenant in Nederland mist deze nog). Daarnaast worden met betrekking tot de rol en de instrumenten van de administratieve en strafrechtelijke handhaving fundamentele keuzes gemaakt.

Het voorontwerp is derhalve verplichte literatuur voor iedereen die geïnteresseerd is in het Belgische milieurecht en de ontwikkeling van dit zeer actuele rechtsgebied in de toekomst.

Jürgen G.J. Lefevere

I. OPDEBEEK, **Rechtsbescherming tegen het stilzitten van het bestuur**, Brugge, Die Keure, 1992, XXVII + 482 pp.

Het beoefenen van het administratief recht krijgt een alsmaar casuïstischer karakter. De recente uitbouw van een volwaardig administratief kort geding voor de Raad van State heeft die ontwikkeling geaccentueerd. Eerder dan zich te kunnen verdiepen in fundamentele administratiefrechtelijke problemen, wordt de rechtspracticus immers steeds meer geconfronteerd met stringente procedures en termijnen en dient hij om te gaan met veelal detaillistisch feitenmateriaal.

In die zin biedt het gerecenseerde werk ongetwijfeld een verademing aangezien er op een wetenschappelijk verantwoorde wijze aandacht in wordt besteed aan het alsmaar relevanter wordend thema van het stilzittend bestuur.

Het boek is de verkorte en licht herwerkte versie van het proefschrift waarmee de auteur op 7 september 1991 op overtuigende wijze de graad van doctor in de rechten behaalde aan de Universitaire Instelling Antwerpen. De auteur is er reeds voor bekroond met de Prijs van het Belgisch Instituut voor Bestuurswetenschappen 1991.

Het werk is zonder enige twijfel wetenschappelijk hoogstaand, maar tevens heeft het wat sommige doctorale proefschriften te vaak moeten missen, namelijk een grote praktische relevantie.

Het boek stoelt op een uitstekende kennis van de rechtspraak van zowel de justitiële rechter als van de Raad van State en is, wat de doctrine betreft, rijkelijk gestoffeerd. Het is opgebouwd volgens een logisch en systematisch plan waarbij de lezer op een grondige wijze wordt voorgelicht omtrent de waaier minder of meer efficiënte mogelijkheden welke de burger ter beschikking staan in geval van stilzitten van het bestuur. Dat de rechtsbescherming uit meer bestaat dan uit de toepassing van artikel 14, tweede lid, van de R.v.St.-Wet, wordt al bij een eerste consultatie van het boek duidelijk.

De auteur besteedt de nodige aandacht aan de omschrijving van het begrip van het foutief stilzitten van het bestuur en onderscheidt daarbij de rechtsplicht tot handelen van die om tijdig te handelen. Dat het om een complex begrip gaat, blijkt alleen al hieruit dat het niet steeds makkelijk zal zijn om tot het bestaan van een verplichting tot bestuurlijk handelen te besluiten, zelfs ingeval een dergelijke verplichting een normatieve grondslag heeft en bijvoorbeeld slechts impliciet uit de geest van de norm valt af te leiden.

De auteur staat niet alleen in haar – overigens verdedigbare – kritiek op de leer van de marginale toetsing die zij naar aanleiding van de begripsomschrijving van het stilzitten van het bestuur formuleert. Het zal haar dan ook wellicht niet gelukkig stemmen dat in sommige beslissingen van de justitiële kortgedingrechter nog steeds wordt vastgehouden aan de ermee samenhangende figuur van de administratieve feitelijkheid ten einde er de bevoegdheid van de Raad van State mee ter discussie te stellen, althans wat bepaalde bestuurshandelingen betreft (zie de rechtspraak gecit. in Lewalle, P., «Le référé administratif», *Actualités du droit*, 1992-93, 973-974).

De wetgever laat volgens schrijfstel al te vaak na een termijn te bepalen waarbinnen het bestuur moet optreden, waardoor lacunes ontstaan die (gedeeltelijk) door de redelijke-termijneis worden opgevuld.

Aan die eis is op een jurisprudentiële wijze vorm gegeven, hetgeen mede verklaart waarom er een ruime casuïstische dimensie eigen aan is. Het uitdrukkelijk bepalen van een termijn binnen welke het bestuur een beslissing dient te nemen, zal niet steeds mogelijk, laat staan wenselijk zijn. Recensent vraagt zich in dat verband af of de primauteit van de rechtszekerheid niet in enigerlei mate door

de eisen van een werkbaar en efficiënt bestuur moet worden getemperd. Een algemene wettelijke termijnregeling kan alvast het risico inhouden dat erdoor te veel de eigenheid van de concreet te regelen situatie wordt veronachtzaamd.

De fictieve gelijkstelling door de wetgever van het niet-respecteren van een termijn door het bestuur met een impliciete beslissing, doet delicate problemen rijzen. De auteur komt, na een onderzoek van een tweetal technieken in dat verband, tot de conclusie dat het afdwingen van een handeling steeds de voorkeur verdient. De burger kan zich wat dat betreft tot zowel een ander bestuursorgaan (bv. in geval van een administratief beroep), als tot de burgerlijke rechter of de Raad van State wenden.

In het boek wordt gesteld dat de aldus geboden rechtsbescherming soms theoretisch goed is georganiseerd, maar in de praktijk volkomen inefficiënt is (bv. het beroep bij de Raad van State tegen het stilzitten van het bestuur), de rechtsbescherming soms te fragmentarisch en onoverzichtelijk is en in een aantal gevallen zelfs als manifest onvoldoende mag worden bestempeld (bv. bij het niet of te laat uitvoeren van een geplande onteigening).

De aldus geformuleerde kritiek is niet zonder grond, al kunnen uit een aantal recente wetgevende innovaties ook tegenargumenten worden gepuurd. Te denken valt in dat verband onder meer aan de procedurele wijzigingen die de achtereenvolgende wetten van 16 juni 1989, 17 oktober 1990 en 19 juli 1991 in de procedureregeling voor de Raad van State hebben aangebracht. Het gaat hier om verreikende, doch noodzakelijke aanpassingen welke weliswaar nog voor verfijning vatbaar zijn (bv. op het vlak van het invoeren van een injunctierecht in vernietigingsarresten of de regeling van de dwangsom).

De auteur neemt met het voorliggend werk een aparte plaats in het Belgisch publiek recht in. Het is weinig doctorale proefschriften gegeven. Het werk is daarenboven in een verzorgde, modern ogende uitgave gegoten. Ook dat mag wel eens onderstreept worden.

M. van Damme

D. VAN HOOFF, Dictionary for Foreign Trade and International Co-operation. Woordenboek voor Buitenlandse Handel en Internationale Samenwerking. Dictionnaire pour le Commerce Extérieur et la Coopération Internationale. Wörterbuch für der Außenhandel und die Internationale Zusammenarbeit. Antwerpen-Apeldoorn, Maklu Uitgevers, 1991, 1052 pp.

In dit viertalige woordenboek voor de Buitenlandse Handel en Internationale Samenwerking zijn circa 25.000 termen en uitdrukkingen opgenomen, onder meer op het vlak van koop van goederen, douane, vervoer, financiering, verzekering, boekhouding, bescherming van industriële eigendom, overdracht van technologie, arbitrage, handelstussenpersonen.

De lay-out is zeer overzichtelijk: vier kolommen op twee pagina's. Als brontaal volgens welke een term moet worden opgezocht, werd terecht geopteerd voor het Engels. In principe wordt hierbij de Britse spelling gevolgd (bv. *labour*). Een in Amerikaans Engels afwijkende spelling wordt in die zin aangeduid (bv. *labor (US)*). De zelfde aanduiding (US) wordt gebruikt voor termen die alleen in het Amerikaanse recht gelden (bv. *Secretary of State*; *Secretary of the Interior*), terwijl (UK) erop wijst dat een term Brits is (bv. *Foreign Secretary*; *Home Secretary*). Naast de Engelse term volgt de vertaling in de door de titel van het boek aangegeven volgorde: Nederlands, Frans en Duits.

Toegang tot het woordenboek via de moedertaal wordt mogelijk gemaakt aan de hand van (beknopte) registers in het Nederlands, Frans en Duits met een korte Engelse vertaling. Op deze wijze kan via de brontaal verder worden gezocht.

Bij diverse termen worden tal van uitdrukkingen en samengestelde woorden vermeld. Dit is bijzonder nuttig en zelfs noodzakelijk om de begrippen op een genuanceerde wijze in hun precieze context te kunnen plaatsen. Deze samengestelde termen zijn gemakkelijk toegankelijk daar ze kunnen worden opgezocht via elke component. Zo vindt men bv. de term *performance bond* zowel bij *bond* als bij *performance* terug.

Hoewel er ongetwijfeld wel een aantal lacunes zijn (patronaatsverklaring of *lettre de patronage* bv. wordt noch in het moedertaalregister, noch bij de verklaring van de term *letter of comfort* ver-

meld), is dit woordenboek een zeer nuttig werkinstrument dat een schat aan informatie bevat.

Alain Verbeke

D. VOORHOOF, Actuele vraagstukken van Mediarecht. Doctrine en jurisprudentie. Kluwer rechtswetenschappen, Antwerpen, 1992, 891 pp.

Dit boek is een verzamelwerk van door de auteur reeds eerder gepubliceerde artikelen en noten bij rechtspraak enerzijds, en de belangrijkste rechtspraak van het laatste decennium op het gebied van het mediarecht anderzijds. De omvang van het werk is zelf reeds een teken van de vlucht die deze sector de laatste tijd genomen heeft. Het boek bestaat uit drie grote delen.

In het eerste en veruit omvangrijkste deel komt de persvrijheid, de expressievrijheid en de vrijheid van informatie aan bod, met al haar principiële uitgangspunten en haar vaak minder principiële toepassingen. We vinden hier bijdragen en vonnissen over de getrapte verantwoordelijkheid, het gerechtelijk publicatie- en uitzendverbod, de inbeslagneming van kranten of tijdschriften, de toepassing van de drukpersvrijheid op radio en TV, en de verhouding tussen media en goede zeden, media en kritiek op politici, media en het gerecht, media en economische kritiek en commerciële informatie, de problematiek van de bekendmaking van opiniepeilingen, het portretrecht, de rechten van de geïnterviewde en de vrijheid van meningsuiting van de advocaat. Onder elke rubriek worden eerst één of meer bijdragen van de auteur gepubliceerd, gevolgd door recente rechtspraak die betrekking heeft op de desbetreffende problematiek. Vonnissen en arresten van alle niveaus zijn opgenomen, met een speciale aandacht voor de arresten van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens.

Het tweede deel behandelt de omroepregeling, waarin de discussie over het statuut van de openbare omroep en de objectiviteitsplicht, en de financiering door sponsoring en reclame in juridische termen nog eens wordt overgedaan. Ook de Europeesrechtelijke kant van de omroepwetgeving wordt niet veronachtzaamd.

Het derde deel ten slotte gaat over de wettelijke modaliteiten voor het uitgeven van een tijdschrift. Daarna volgt nog een elementaire bibliografie.

Dit verzamelwerk geeft, gecombineerd met de wettenverzameling *Medialex*, waarvan D. Voorhoof medeauteur is en dat nog veel ruimer van opzet is, een interessant overzicht van de huidige stand van zaken in mediarecht. Alleen de prijs (net geen 5000 frank) kan een reden zijn voor de geïnteresseerde jurist om dit werk niet aan te kopen.

Michiel Elst

D. ALBRECHT, G.L. BALLON, J. NIETVELT, C. PERSYN en F.J. WAUTERS, Kunstenaarszakboekje 1992/93. Kluwer Rechtswetenschappen, Antwerpen, 1992, 445 pp.

Het voorliggende werkje is de tweede editie van het Kunstenaarszakboekje. De redactie heeft gemeend, ondanks de jeugdige leeftijd van de eerste editie (twee jaar), nu reeds een bijgewerkte versie op de markt te moeten brengen. Op verschillende gebieden is namelijk de tekst geactualiseerd, de cijfergegevens aangepast, de voetnoten van verwijzingen naar recente rechtspraak voorzien enz. De basisstructuur van het zakboekje is evenwel dezelfde gebleven.

Het werkje bestaat uit zes grote delen. In het eerste deel komen het principe van en de beperkingen aan de vrijheid van kunst en expressie aan bod. Een tweede deel geeft onder de titel «Kunst en Beleid» een overzicht van alle mogelijke diensten, commissies, prijzen en wedstrijden op artistiek niveau. De kunstenaar die wil weten of hij zich in het handelsregister moet laten inschrijven, welke auteursrechten hij geniet, of hij zelf dan wel de galerijhouder voor de warme hapjes bij de vernissages van zijn tentoonstelling moet zorgen, kan terecht in het derde deel, dat de economische positie van de kunstenaar schetst en aangevuld wordt met enkele modelcontracten. Nieuw is hier de uiteenzetting over het wettelijk depot.

De delen vier en vijf handelen over het fel omstreden sociaal en fiscaal statuut van de kunstenaar. De wetwijzigingen inzake deel-

tijdse arbeid van kunstenaars – werknemers en de nieuwe BTW-tarieven die sedert de publikatie van de eerste editie ingevoerd zijn, worden hier eveneens besproken, net als de nieuwe Europese reglementering inzake opslagstelsels. Het laatste deel gaat kort in op de mogelijkheden en de voor- en nadelen van vennootschappen en verenigingen van kunstenaars. Een verbetering in vergelijking met de eerste editie is zeker de opname van een trefwoordenregister.

Het werkje heeft, geheel in de traditie van de juridische zakboekjes, slechts een beperkt voetennotenapparaat en helemaal geen bibliografie. Het is dan ook in de eerste plaats bedoeld om de niet-juridisch gevormde kunstenaar wegwijs te maken in de doolhof van wetten en vonnissen die zijn juridisch statuut bepalen. Toch zal ook de jurist niet ongelukkig zijn met dit helder geschreven en met concrete voorbeelden gestoffeerde overzicht.

Michiel Elst

F.H. VAN DER BURG, P.J.J. VAN BUUREN en J.H. VAN DER VEEN (red.), **AB Klassiek. Standaarduitspraken bestuursrecht, opnieuw geannoteerd**, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1991, XII + 254 blz., f 39,50

Naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van het tijdschrift *Administratiefrechtelijke Beslissingen* (AB), is door de redactie een jurisprudentiebundel gepubliceerd, naar het Franse voorbeeld van «Les grands arrêts...», waarin 25 basisuitspraken op het gebied van het bestuursrecht zijn geselecteerd en opnieuw geannoteerd door gezaghebbende bestuursrechtjuristen. In die annotaties is steeds het verband gelegd met vroegere en latere rechtspraak.

L.P.S.

P. SCHOUKENS, **De gezondheidszorgstelsels in Hongarije, Polen Tsjecho-Slowakije en Litouwen**, Maklu, Antwerpen/Apeldoorn, 1992, 49 pp.

Met dit vierde boekje in de reeks gezondheidszorgverzekering en Europa (editor D. Pieters), begeeft men zich ditmaal buiten de Europese Gemeenschap. De blik wordt gericht op Centraal- en Oost-Europa en in het bijzonder wordt de ontwikkeling van de gezondheidszorg in enkele van deze «nieuwe democratieën» belicht. Een gemakkelijke taak is dit zeker niet, gelet op de voortdurende en ingrijpende wijzigingen in die landen. De tendens om de nationale gezondheidszorgdienst zoals die onder het communistisch regime bestond, om te bouwen tot een professioneel verzekeringsstelsel is hier overal sterk aanwezig. Overal klinkt het magische woord van privatisering.

Die ingrijpende wijzigingen hebben er zelfs al toe geleid dat het hoofdstuk over Tsjecho-Slowakije gedeeltelijk achterhaald is. Op 1 januari 1993, een paar maanden na publikatie van dit boekje, hield deze federale republiek immers op te bestaan en zagen de nieuwe staten Tsjechië en Slowakije het licht. Toch is dit hoofdstuk maar gedeeltelijk achterhaald daar het te verwachten is dat Tsjechië de beleidslijnen inzake gezondheidszorg zal voortzetten zoals die vroeger golden in Tsjecho-Slowakije.

Het werkje wil aan rechtsvergelijkend onderzoek doen. Getuige hiervan de uniforme indeling die per land wordt gevolgd. Voor elk van deze landen worden het algemeen model, de administratieve organisatie en de organisatie van de hulpverlening, het toepassingsgebied ratione personae, de prestaties en de financiering geschetst.

In een laatste hoofdstukje vinden we nog enkele cijfergegevens over de algemene gezondheidstoestand in die landen.

Enige bibliografische verwijzingen hoeft de lezer in dit boekje niet te verwachten. Het gebrek aan publikaties in een voor ons verstaanbare taal kan hiervoor een verklaring bieden. Om dit probleem te ondervangen werd gebruik gemaakt van een ruime schare aan specialisten uit die landen met wie veelvuldig werd gecorrespondeerd.

Yves Jorens

AANGEKONDIGD

M. FONTAINE en J. GHESTIN (red.), *Les effets du contrat à l'égard des tiers. Comparaisons franco-belges*, Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 464 p.

M. GREGOIRE, *Théorie générale du concours des créanciers en droit Belge*, Brussel, 416 p., 3.850 fr.

Ph. VAN DE WIELE, *Vente d'immeubles et agents immobiliers*, Brussel, De Boeck-Wesmael, 324 p., 1.750 fr.

P. RIGAU, *Le droit de l'architecte. Evolution des 20 dernières années*, Brussel, Larcier, 574 p., 4.300 fr.

B. BLANPAIN, *De sluiting van de onderneming naar Belgisch sociaal recht*, Brugge, Die Keure, 226 p., 1.700 fr.

G. VAN HECKE, *Par in parem non habet imperium*, Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 40 p., 950 fr.

Chr. MARECHAL (m.m.v. J. Nicodeme), *Wapens, springstoffen en hun internationale handel* (losbladige uitgave), Kortrijk-Heule, Uga, 2.990 fr.

M.D.B. SCHUTJENS, *Octrooirecht en geneesmiddelen*, Antwerpen, Maklu, 481 p., 1.750 fr.

J.H. NIEUWENHUIS e.a., *De rol van het recht bij een duurzame ontwikkeling* (Jubileumbundel ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van de Vereniging voor Milieurecht), 68 p., 24,50 fl.

R. VERSTRAETEN, *Handboek strafvordering*, Antwerpen, Maklu, 566 p., 4.450 fr.

J. COUTURIER, B. PEETERS, *Het Belgisch belastingrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, Maklu, 632 p., 3.250 fr.

G.H. HAGELSTEIN, H.J. DE RU, J.L. BOXUM, L.J.A. DAMEN, *Functioneel bestuur*, Zwolle, Tjeenk Willink, 84 p., 36 fl.

C.P.J. GOORDEN e.a., *Kroniek van het bestuursrecht 1987-1992*, Zwolle, Tjeenk Willink, 128 p., 37,50 fl.

M.C. BURKENS, H.R.B.M. Kummeling (red.), *EG en grondrechten*, Zwolle, Tjeenk Willink, 332 p., 58,50 fl.

M.G. ROOD (red.), *Rechtens en politiek. Nationale en internationale beschouwingen*, Zwolle, Tjeenk Willink, 194 p., 52,50 fl.

P. DE WIN, *De kaakstraf in België van de Franse tijd tot 1867*, Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 142 p., 750 fr.

G.H. ADDINK e.a., *Gedoo grecht (spraak)*, M.E. GELPKE e.a., *Jurisprudentie milieurecht. 100 uitspraken uit de periode 1989-1992* (Publikaties van de Vereniging voor Milieurecht 1993-2), Zwolle, Tjeenk Willink, 202 p., 56 fl.

C. BORMAN, *Aanwijzingen voor de regelgeving en andere voor de regelgeving relevante aanwijzingen*, Zwolle, Tjeenk Willink, 368 p., 75 fl.

E. DIRIX, A. CUYPERS en L. LANOYE (red.), *Voorrechten en hypotheken. Commentaar met overzicht van rechtspraak en rechtsleer*, Deurne, Kluwer, losbladige uitgave, 4.650 fr.

A. BRAUN, *Tout savoir sur les avocats*, Brussel, Story-Scientia, 148 p., 500 fr.

MEDEDELINGEN

De invloed van de W.H.P. op overeenkomsten

De Vereniging voor de Studie van het Mededingingsrecht organiseert een voordracht-lunch die zal plaatsvinden op maandag 11 mei te 12u30 in zaal "H" van Het Autohuis, Woluwedael 46, 1200 Brussel (tel.: 02/771.00.80, fax: 02/771.16.55).

Mr. Van Bunnem houdt een voordracht over het thema: de invloed van de W.H.P. op overeenkomsten.

Deelname in de kosten: voor leden 1.000 fr. en voor niet-leden 1.500 fr. over te schrijven op rekening nr. 210-0077097-34.